

УРАГ ТӨРЛИЙН БАЙГУУЛЛЫН ҮЕИЙН МОНГОЛ ОРОН

Түлхүүр үг: чулуун зэвсэг, аж ахуй, сууц

Ураг төрлийн байгууллын үе нь барагцаалан ойлговол Монгол нутагт хүн амьдарч эхэлсэн тэр үеэс өөрсдийн төр улсаа байгуулах хүртэл буюу байгаль дахь иртэй үзүүртэй чулуу, араатан амьтны ясыг мэс болгон ашиглахыг ухаарч араатан амьтдаас ялгарч эхэлсэн үеэс зэс, хүрлээр багаж зэвсгээ хийх болсон хүртэлх байгаль орчин хүний амьдралын хугацааны түүхэн үе юм. Энэхүү үеийг чулуу, зэс, хүрэл хэмээн ангилдаг. Хүмүүс нийгмийн харилцаанд бүрэн шилжээгүй сүрэг, хүй, ураг төрлөөрөө нэгдэн амь зууж амьдрал ахуйгаа хөтлөн явуулдаг байсан энэ үеийг түүхийн шинжлэх ухаанд **“Ураг төрлийн байгууллын үе”** хэмээн нэрлэдэг.

Түүхийн өмнө буюу төсөөллийн үе: Хүн төрөлхтний түүхийг үечлэхдээ түүх ба түүхийн өмнө үе эсвэл бичиг үсэг үүсэхээс өмнөх ба дараах гэж хуваадаг. Энэ үед холбогдох шууд гэрч баримт байдаггүй тул тэр үеийн эд өлгийн баримтаар тэдгээрийг харьцуулан жиших байдлаар төсөөлдөг ажээ. Энэ нь палеолит-хуучин чулуун зэвсгийн бүр эхний шатаас (мустье-дунд шат) бичиг үсэг үүсэх хүртэл түүхэн үеийг хамардаг байна.

Эд өлгийн сурвалж: Нэгэнт бичигдмэл түүх үгүй тул археологийн хэрэглэгдэхүүн олдворуудыг иш баримт (эрт үеийн хүний гараар бүтээгдсэн бүхий л зүйл буюу дурсгал) болгож, хүний туулсан олон үеийн амьдрал байдлыг сэргээн мэдэж, эртний овог аймаг, угсаатан, улс түмний аж ахуй, аж байдал, эдийн ба оюуны соёл нийгмийн хөгжлийн зэрэг дэв, үе шатыг төсөөлөн дүрслэх аргыг хэрэглэдэг.

Ажил хөдөлмөртөө ашигладаг багаж зэвсгийнх нь чанараар хүний хөгжлийг үечилдэг. Энэ үечлэлийг дэлхийн жишгээр бус бүс нутгаар нь авч үздэг. Тухайлбал Египетийн чулуун зэвсгийн үе 250.000 жилээс, Европынх 700.000 жилээс, Төв Азийнх 800.000 жилийн өмнөөс тус тус эхэлсэн гэж үздэг. Хүн дэлхийн өнцөг булан бүрт 1.000.000-700.000 жилийн тэртээгээс чулуун зэвсгийг амьдралдаа хэрэглэж 4000 жилийн өмнөөс чулуугаар бүх төрлийн багаж зэвсгийг хийх чадвартай болжээ.

ЧУЛУУН ЗЭВСГИЙН ҮЕ: Чулуун зэвсэг хүн төрөлхтний түүхийн нэн эртний хамгийн удаан үргэлжилсэн үе юм. Энэ үеийн хүмүүс чулууг хөдөлмөрийн багаж зэвсгээ болгож байсан тул **чулуун зэвсгийн үе** хэмээн нэрлэдэг.

Чулуун зэвсгийг хуучин (палеолит), дунд (мезолит), шинэ (неолит) хэмээх гурван үед хуваадаг. Түүхэн хөгжлийн урт удаан хугацааны туршид эртний хүмүүс чулуун зэвсэг хэрэглэх, хийх, хүрээлэн буй орчин, амьд байгаль, цаг уурын нөхцөлд дасан зохицох, онгон зэлүүд газар нутгийг эзэгнэх зэрэгт аажим аажмаар өөрчлөлт дэвшилт гаргасаар иржээ. Чухамхүү энэ үеэс л хүний эрт үеийн өвөг бүрэлдэн бий болж, хөгжиснөөр, дэлхийн байгаль, цаг уурын таатай нөхцөл бүхий нутгийг эзэмших үйл явц өнцөг булан бүрт явагджээ. Чулуун зэвсгийн үеийн хүмүүс бэлэн галыг авч ашиглаж, манан хадгалж, өөрсдөө гарган авахыг сурч, хувцас нөмрөг бүтээж, оромж сууц барих дадал эзэмшиж, нум сумыг зохиож, бүтээнсээр ан агнуурын найдвартай зэвсэгтэй болсон байна. Чулуун зэвсгийн төгсгөлд хүн төрөлхтөн амь зуулгын хувьд хувьсгал хийж мал аж ахуй, газар тариаланг эрхлэх болжээ.

Монгол нутаг дахь эртний хүний ул мөр: 1960-аад оны үед эдүгээгийн Монгол нутагт хүн амьдарч байсны ул мөрийг 100000 жил, 1970-аад оны үед 300000 жил, 1980-аад оны үед 500000 жил хэмээн тогтоож байсан бол 1995 онд Цагаан агуйн малтлага судалгаагаар сүүлчийн хугацааг 200000 гаран мянган жилээр урагшлуулснаар Монгол орны нутаг дэвсгэр дээр хүн 750000-800000 жилийн тэртээ амьдарч байсныг тогтоогоод байна. Монгол, Орос, Америкийн эрдэмтдийн хамтарсан экспедици 1995 онд Баянхонгор аймгийн Цагаан агуйд хийсэн малтлагаар Ашелийн өмнөх үед холбогдох хусуур, хүнхэр иртэй зэвсэг, өвөрмөц хэлбэрийн ирлэсэн залтас, ялтас, үлдэц зэрэг чулуун эдлэлүүдийг олсон нь 800 орчим мянган жилийн тэртээ холбогдох ажээ (А.П.Деревянко 2000, 216-217).

Нэн эртний монгол хүн буюу “*Mongolanthropus*”: Монгол нутагт эртний хүн амьдарч байсныг илтгэх бууц, суурин, чулуун багаж зэвсэг үлэмж хэмжээгээр олддог ч саяхныг болтол эрт үеийн хүний яс илрээгүй билээ. 2006 онд Хэнтий аймгийн Норовлин сумын Баян-Өлзийт багийн Салхитын амны уурхайн талбайгаас хүний гавлын ясны нүдний аяганы дээд хэсэг, зулай, дагзны хамт бүтнээр олдсоныг судлаачид “*homo erectus*” хэмээн нэрлэгддэг эртний хүний яс болох талаар таамаглаж байна (Д.Цэвээндорж 2005, 7). Энэхүү олдвор нь Монгол нутгаас олдсон эртний хүний цор ганц хэрэглэгдэхүүн юм. Энэхүү олдворыг зарим судлаач Эртний Хомосапиенс (*Archaic Homo sapiens*) хэмээн үзэх нь бий.

ХУУЧИН ЧУЛУУН ЗЭВСГИЙН ҮЕ (ПАЛЕОЛИТ¹)

Хуучин чулуун зэвсгийн үе нь доод, дунд, дээд гэгдэх нийт 3 үе шатыг дамжин өнгөрсөн ба хамгийн удаан үргэлжилсэн нь хуучин чулуун зэвсгийн доод шат юм.

Хуучин чулуун зэвсгийн доод шат (800.000-100.000 жил): Өнөөгийн Монгол улсын нутгаас олж илрүүлсэн чулуун зэвсгийн дурсгалуудын хамгийн эртнийх нь палеолитын доод үед буюу одоогоос 750.000-800.000 жилийн тэртээд холбогдоно. Энэ үеийн бууц Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын Цагаан агуй, Өлзийт сумын Нарийн гол, Шинэжинст сумын Босго, Өмнөговь аймгийн Булган сумын Цахиуртын хөндий, Ховд аймгийн Алтай сумын Барилгын гол, Дундговь аймгийн Гурвансайхан сумын Ярх уул, Хулд сумын төвийн орчим, Дэлгэрцогт сумын Ёроол говь, Дорноговь аймгийн Сайншандын орчмоос олджээ. Тэдгээр бууцнаас зануу, болоржин, шар, хар, цайвар цахиурлаг чулуун залтас, гурван талт хажуугийн цуулдас, ялтсан хянгар, чулууг цохиж залтас авч байсан үлдэц чулуу, хугадас зэвсэг, гурвалжин хэлбэрийн гилбэр мэс, үзүүр мэс зэрэг тэр үеийн хүмүүсийн ахуй амьдралдаа өдөр тутам хэрэглэж байсан чулуун багаж зэвсэг олдсон билээ.

Нарийн голын бууц: Монгол орны нутгаас олдсон доод палеолитын үеийн томоохон дурсгал нь Баянхонгор аймгийн Өлзийт сумын нутаг, Уран хайрхан уулын Нарийн голын хөндийн бүлэг дурсгал юм. Эндээс палеолитын доод, дунд, дээд үеийн 47 бууц, сууринг илрүүлсэн. Эдгээрийн 12 нь палеолитын доод үеийнх байсны 4 нь дархны газар байв. Эдгээр дархны газраас хамгийн сонирхолтой бөгөөд эртнийх нь "Нарийн гол-17Б" бууц юм. Эндээс саарал ногоон өнгийн бүдүүн ширхэгтэй цахиурын төрлийн чулуугаар хийгдсэн байгалийн хүчтэй элэгдэлд орсон 212 чулуун

---

¹ Палео-хуучин, литос-чулуу

эдлэлийг олсон. Судлаачид түүний он цагийн хамаарлыг бусад орны дурсгалуудтай харьцуулаад 500.000 жилээр тогтоожээ (А.П.Деревянко 2000, 216-217).

Доод палеолитын үед Монгол нутагт амьдарч байсан хүмүүсийн үндсэн зэвсэг нь гилбэр ба мэсэн зэвсэг байсан бөгөөд тэдгээрийг цохих, цавчих, хэрчих, хусах зэрэгт хэрэглэж байжээ. Эдгээр үндсэн зэвсгийн зэрэгцээ бүхэл чулуунаас хэлтэлсэн хурц ирмэгтэй зузаан, нимгэн залтас, ялтас, мөн арслан заан, савгат хирс зэрэг аварга том амьтны яс, модон бороохой, шийдэм зэргийг ашигладаг байжээ.

Нэн эртний хүмүүсийн амьдралд байгаль орчин шийдвэрлэх нөлөөтэй байжээ. Доод палеолитын үеийн Монгол орон чийглэг, дулаан уур амьсгалтай, гол, нуур, өвс ургамлаар баян, арслан заан, савагт хирс, бар, зэрлэг үхэр, адуу, буга, тэмээ, янгир, гөрөөс, тэмээн хяруул зэрэг амьтад элбэг байжээ. Эдгээр араатан амьтдаас хүний ялгарах гол шинж нь чулууг ашиглан зэвсэг хийх болсонд оршино. Эртний хүмүүс том амьтдыг олноороо хүч хавсран агнахаас гадна гол, нуур, хээр талын жижиг амьтдыг ч агнаж хүнс тэжээлдээ хэрэглэж, үр жимс түүн ашиглаж байсан нь хүмүүсийн амьдралд багагүй үүрэгтэй байв.

Хуучин чулуун зэвсгийн дунд шат (Мустьегийн үе 100-40 мянган жил)

Дунд палеолитын хүний биеийн хөгжилд ахиц гарснаас тэдний чулуун зэвсгийн ур дүй сайжирч овор багатай, хурц иртэй, нэлээд олон төрлийн зэвсэг, багажыг хийх болжээ. Энэ үеийн зэвсгийн зүйлс Өмнөговь аймгийн Оцон мааньт, Арц Богд, Өвөрхангай аймгийн Богд, Хархорин сумын нутаг, Орхон-7 зэрэг олон газраас олсон байна. Орхон-7 гийн дархны газарт 60 мянгаас 15 мянга орчим жилийн турш хүн байнга сууж байсан бөгөөд түүнтэй эн зэрэгцэх, олон үеийг төлөөлж чадахуйц дурсгал хөрш зэргэлдээ нутгаас дахин олдоогүй байна.

Орхон УП-суурин: 1986 онд Монгол-Зөвлөлтийн түүх, соёлын хамтарсан экспедицийн палеолитын дурсгал судлах ангийнхан Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутаг, Орхон-7-д малтлага хийснээр тус дархны газрыг геологийн биеэ даасан онцлог бүхий 11 давхаргатай болохыг тогтоожээ. Орхон УП-суурингийн хамгийн доод давхарга нь мустье үед буюу 62-58 мянган жил, галын ором бүхий дунд үе нь 45-50 мянган жил, дээд талын соёлт давхаргууд нь 40-20 мянган жилд хамрахыг физикийн шинжлэх ухааны хоёр өөр аргаар (C14, ЭПР) баттай тогтоожээ (А.П.Деревянко 1990, 70).

Мөстлөгийн үе: Доод палеолитоос дунд палеолитд шилжих үе нь дөрөвдөгч галав (антропогени)-т дэлхийн хэмжээний цаг уурын томоохон өөрчлөлт болох эх газрын мөстлөгийн төгсгөл үетэй давхацсанаар Европ, Ази, Умард Америкийн ихэнх хэсэг мөсөн бүрхүүлтэй болжээ. Азийн мөстлөгийн голомт Урал, Шинэ газар, Таймыр, Дундад Сибирийн тэгш өндөрлөгийг хамарсан аж (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003, 35). Дөрөвдөгч галавын эхэн үеэс өнөөгийн Монгол улсын нутаг эх газрын хуурайдуу уур амьсгалтай, хур тунадас харьцангуй багатай болсноор Европ, Умард Америкийг бодвол мөстлөг бага Монгол Алтай, Хангайн нурууны салбар уулс, Хөвсгөл, Хэнтийн уулсын өндөрлөг хэсгээр явагджээ хэмээн судлаачид үздэг.

Гал: Дунд палеолитын үеэс гал гаргаж, хэрэглэж сурч, том амьтны өөх тос элбэгтэй махыг галд шарж идсэнээр уураг ихээр авах болсноор хүний тархи, бие бялдрын өсөлт түргэсч, Неандерталь хүний тархины багтаамж доод Палеолитын хүнийхээс даруй 400 орчим см куб-ээр нэмэгдэж, бие бялдрын ихэнх үзүүлэлтээр орчин үеийн хүний төрхөд дөхөж ирсэн байна (Д.Дорж 1991, 3). Энэ үеэс хүйсээр ялгагдах хөдөлмөрийн анхны хуваарь бий болж үр хүүхдээ асрах, өсгөх,

ургамлын үр үндэс, жимс түүх зэрэг гэр зуурын ажлыг эрхэлж байсан эмэгтэйчүүд гал голомтоо сахих шинэ үүрэгтэй болжээ.

Неандерталь: Дунд палеолитын үеийн цаг агаарын эрс өөрчлөлтийн улмаас ой мод, ургамал хомсдож, том амьтад сөнөх, үслэг амьтад шинээр бий болсон зэрэг өөрчлөлт гараад зогсохгүй, байгаль орчин цаг уурын шинэ нөхцөлд хүний дасан зохицох тэмцэл явагдаж хүний бие махбодь, оюун ухаан хувьсан өөрчлөгдсөн ба шинжлэх ухаанд Неандерталь төрхийн хэмээн нэрээр нэрлэж заншсан байна. Түүний дух намхан, хөмсөгний яс төвгөр, гарын хурууд бүдүүн бойрог байсан нь орчин үеийн хүнээс ялгагдах гол шинж юм.

Багаж зэвсэг: Тэдний амьдралын дадлага туршлага сайжирч, багаж зэвсгийг улам нарийн гаргах болж, чулууг цохиж, хагачих аргаас цуулах ба оньсон арга барилд буюу леваллуан ба шүдэлсэн мустьен үйлдвэрлэлийн аргад шилжжээ. (Д.Дорж 1991) Дунд палеолитын үндсэн зэвсэг нь таргил үлдэцнээс өргөн залтас цуулан авч, ир ирмэгийг нь дахин засаж бүтээсэн гурвалжин мэс ба хянгар юм. Хурц ирмэгтэй гурвалжин мэсийг хутганы зориулалтаар, нимгэн мэсийг мод, ясанд суулгаж жад маягаар хэрэглэхийн зэрэгцээ хянгарыг арьс шир цулгайлах, мод, ясан эдлэл хийхэд голчлон ашиглаж байв. (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003, 37)

Арц богдын суурин: *Өвөрхангай аймгийн Богд сумын Арц богдод буй дархны газар нь нэн эртний хүний чулуугаар багаж зэвсэг хийх арга барил хэрхэн хөгжсөн, түүхий эд материалаа хэрхэн сонгож, ашиглаж байсан зэрэг чулуун зэвсгийн шат дараалсан хөгжлийн шинж төрхийг бүрэн харуулдаг гайхамшигт дурсгал юм. Хамгийн сонирхолтой нь эндээс улаан өнгийн чулууг ашиглаж нэг ба хоёр талаас нь ирлэсэн чонпер, чонпинг буюу хугадас зэвсэг олдсон нь энэ төрлийн зэвсгийг гол мөрний том хайрган чулуугаар дагнан хийдэг байсан бус орон нутгийн чулуугаар мөн үйлддэг байсныг гэрчлэх баримт болж өгчээ.* (Д.Дорж 1991)

Хувцас: Хөдөлмөрийн анхны хуваариар эрчүүд ан гөрөө хийх үүрэгтэй болжээ. Ийнхүү хүн бараг орчин үеийн хүний төрхийг олж, чулуун багаж, зэвсэг өмнөх үеийнхээс сайжирч, гал гаргах болсон нь ахуй амьдралыг нь эрс дээшлүүлжээ. Арслан заан, хирс, зэрлэг адуу, үхэр, буга, янгир бусад туурайтан амьтдыг урьдын арга барилаар агнаж, арьсыг нь чулуун хусуур, хянгараар цулгайлан зөөлрүүлснээр эгэл нөмрөг хийх болжээ.

Ан амьтан: Энэ үед өндөр уулын хэц, гол мөрний сав, уудам тал хээр нутагт арслан заан, савгат хирс, зэрлэг адуу, үхэр, буга, бусад туурайтан амьтнаас гадна хүйтэн сэрүүн уур амьсгалд зохицсон цаа буга, хандгай, азийн баавгай, арслан, үнэг чоно зэрэг амьтад шинээр нутагшжээ. (Ш.Цэгмид 1969, 35)

Гэр орон: Цаг уур хүйтэн сэрүүн болсон тул хүн байгалийн бэлэн агуй хонгил, хадны нөмрийг нар салхи, цас бороо хурын уснаас хамгаалах оромж болгосноос гадна гөрөөсний арьс шир, модны навч холтсоор бүрж, хаалт, хашлага хийн, шаланд нь өвс хагд, амьтны арьс дэвсэх зэргээр засаж янзлан орогнох болсон байна.

Хэдийгээр энэ үеийн хүмүүсийн үйлдвэрлэх хүчний хөгжил буурай хэвээр байсан ч багаж зэвсгээ хамтран үйлдэх, хувааж хэрэглэх, хамтаар ан гөрөө хийх, идэш тэжээлээ олох, олсон зүйлээ нийтээр тэгш хуваах, зэрлэг араатны дайралтаас хамтын хүчээр хамгаалах зэрэг хамтын хөдөлмөр, үйл ажиллагааны үр дүнд хүй нэгдлийн анхны нийтлэг улам бэхжин шинэ шатанд аажим дэвшин байлаа.

Хуучин чулуун зэвсгийн дээд шат (40000-15000 жил)

Дээд палеолитын үе нь дэлхий нийтийг хамарсан мөстлөгийн эцсийн шатанд болжээ. Энэ үед хур тунадас эрс багассанаас Монгол орны томоохон уул нуруудаар дунд палеолитын үед тогтсон мөсөн хучлага тал хөндий рүү бууснаар Онон, Хэрлэн, Туул, Сэлэнгэ, Орхон зэрэг томоохон гол мөрний ус арвижин орчин үеийн урсгалын горимыг олсон гэж үздэг. (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003)

Бууц суурин: Энэ үеийн хүний амьдралын ул мөр болох чулуун зэвсгийн зүйлс манай орны өнцөг булан бүрээс олонтоо олддог. Тухайлбал Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын Мойлтын ам, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын Рашаан хад, Баянхонгор аймгийн Өлзийт сумын Их Булган, Улаанбаатар хотын ойролцоо Сонгино уул, Буянт ухаа, Архангай аймгийн Цэцэрлэг хот, Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Эгийн голын сав, Баян-Өлгий, Ховд, Орхон, Сэлэнгэ, Туул, Онон, Хэрлэн зэрэг томоохон гол мөрний ай саваар олон арван бууц суурин, дархны газар илэрсэн юм.

Мойлтын амны суурин: Монгол улсад төдийгүй, Төв Азийн хэмжээнд онц сонирхолтойд тооцогддог суурин бөгөөд түүхийн урт хугацаанд хүн амьдран сууж байсныг гэрчлэх хэдэн мянган чулуун багаж, зэвсгийн зүйлс илрэн гарчээ. Анх 1949 онд Монгол-Зөвлөлтийн түүх, угсаатны зүйн шинжилгээний экспедицийн А.П.Окладниковын удирдсан Чулуун зэвсгийн дурсгал судлах анги илрүүлж олсон бөгөөд 1960, 1961, 1964, 1965 онд үргэлжлүүлэн малтан судалжээ. Уг суурингийн соёлт давхаргын зузаан нь 1,5-2 м бөгөөд дээд палеолитын түрүү үеэс эхлэн мезолит ба неолитын эхэн үеийг дэс дараалан хамарсан дөрвөн соёлт давхаргатай юм. Малтлагын явцад тухайн үеийн хүний хөдөлмөрийн үйл ажиллагааны ахиц дэвшлийг тодорхой харуулсан олон зуун чулуун эдлэл, үлдэц, хугадас маягийн цавчих зэвсэг, хянгар, хусуур, цоолтуур, хутга, үзүүр мэс зэргээс гадна ирлэж зассан, засаагүй олон тооны залтас, ялтас олдсны хамгийн доод буюу 4-р давхарга нь шар шохойлог шавранцар хөрснөөс тогтсон бөгөөд эндээс том хэмжээний залтас, ялтас, нэг ба хоёр талбайт леваллуа маягийн үлдэц, цөөн тооны үзүүр мэс, дугуй хэлбэрийн үлдэц олдсон байна. Мөн нэг, хоёр талаас нь ирлэсэн чоппер, чоппинг буюу хугадсан зэвсэг тооны хувьд илүү байсан ба дөрөвдүгээр соёлт давхаргын олдвор нь палеолитын леваллуа шатанд гурав, хоёрдугаар давхрага нь Монгол орны дээд палеолитын дэвшингүй алгуур, хувьслыг бүрэн илэрхийлж байгааг судалгаагаар тогтоожээ. (Мойлтын 1981)

Ан амьтан: Цаг агаар хуурайшиж, эх газрын уур амьсгалтай болсон энэ үед арслан заан, хирсээс гадна зэрлэг адуу, үхэр, буга, янгир, аргал угалз, бөхөн, цагаан үнэг, тэмээн хяруул зэрэг амьтад амьдарч байсан нь палеозоологийн судалгаагаар тогтоогдсон. Эдгээр амьтны ясны үлдэгдэл Сэлэнгэ аймгийн Ерөө сумын Бугантын голын баруун эрэг, мөн аймгийн Ингэттолгой, Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Эгийн голын сав, Төв аймгийн Жаргалант сумын Хар Ямаат уул, түүнчлэн Улаанбаатарын ойролцоо, Өвөрхангай, Өмнөговь, Дорноговь, Сүхбаатар, Хөвсгөл зэрэг аймгийн нутгаас олджээ.

Хүний бие бялдар: Дээд палеолитын эхэн үеийн нэг онцгой зүйл бол хүний бие бялдарт гарсан чанарын өөрчлөлт юм. Хүний гавлын яс томорч, дух өндөржиж ирсэн нь мичин хүний морфологийн үлдэц хөмсөгний ясны товгорыг арилгаж, хэл ярианы аппарат өөрчлөгдсөнтэй холбогдон эрүүний яс одоогийнхтой адил болж орчин үеийн хүн (*homo sapiens*) үүсчээ. (Д.Дорж 1991)

Багаж зэвсэг: Чулууг цуулах ба сэтлэн ирлэх болсон нь тэр үед чулуун зэвсэг хийх үйл ажиллагаанд гарсан нэг ёсны шинэ оньсон арга байжээ. Дунд палеолитын үеийн чулуун зэвсэг улам боловсронгуй болж эсгүүр, цоолтуур, үзүүр мэс, тал дугариг үзүүр хусууранцар, жижиг сүх,

ангийн цохиурт жад шинээр бий болж, хянгар, хутга зэрэг бусад зэвсгийн төрөл олширч чанар нь урьдаас эрс сайжирчээ. Огтлох, цоолох, зүсэх зэрэг үйлдэлд зориулсан хөнгөн багаж зэвсэг энэ үед мод ба ясан бариултай болсон байна.

Нийгмийн байгуулал: Хүмүүс нэг дор бөөнөөр амьдрах болсон нь хүн сүргийн үед үүссэн сэтгэхүй, түүнийг илэрхийлэх хэл яриа орчин үеийн хүний үүсэлтэй уялдан улам хөгжиж байв. Үр хүүхдээ асарч бойжуулах, гал голомтоо сахих, гэр орныхоо бүхий л аж ахуйг хөтлөн нийгмийн амьдралыг залгуулахад зонхилох үүрэг гүйцэтгэж байсан эмэгтэйчүүд тэр үеийн хамгийн тогтворжсон хэсэг нь байжээ. Энэ үеийн нийгмийн харилцааны үндсэн хэлбэр нь хамтын хөдөлмөрт тулгуурласан нийтийн өмч бүхий харилцаа байсан ба ураг төрөл дотроо нас хүйсээр ялгагдахаас бус эрэгтэй, эмэгтэй, хөгшин, залуу бүгд эрх тэгш байжээ.

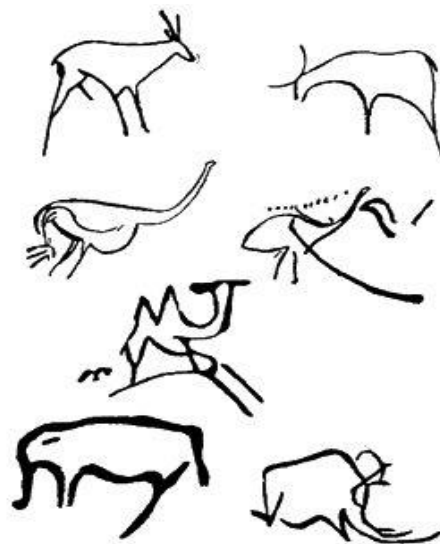
Хэл: Хүмүүс хэлтэй болох үйл явц 20-30 мянган жил үргэлжилэхдээ өрх гэр, овог, аймаг, угсаатны хэл гэсэн шатуудыг дамжин хөгжсөн. Овгийн хэл нь тун ядуу үгсийн сантай, хэл зүйн бүдүүлэг бүтэцтэй, тус тусын олон хэл аялгуутай байснаа аймгуудын, нутгийн аялгуу болон хөгжсөөр нийгмийн ялгарлын явцад **угсаатны хэл** болжээ. Одоо хүн төрөлхтөн 3000 орчим хэл, аялгуугаар ярилцах агаад эдгээрийг 10 төрөлд хуваадаг. Энэ 10 төрөл хэлний уг үндэс нь өвөг хэлнүүд байсан бөгөөд тэдгээр нь НТӨ ҮII мянганд **“Нострат хэл”** буюу хөгжөөгүй дуу авианаас үүссэн гэж таамагладаг.

Хадны зураг: Монгол нутагт хадны зураг ойролцоогоор хуучин чулуун зэвсгийн дээд шатанд анх үүссэн гэж судлаачид үздэг ба энэ нь Дэлхийд хадны зураг зурагдаж эхэлсэн он цагтай тохирдог. Энэ үед холбогдох хадны зураг Ховд аймгийн Манхан сумын Хойд цэнхэрийн агуй, Ишгэн толгой, Буянт сумын Чандмань хар үзүүр, Увс аймгийн Сагил сумын Хад үзүүр, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын Рашаан хад зэрэг газраас олджээ. Эдгээр зургуудыг зосон ба сийлмэл гэсэн 2 ангид хуваан үздэг.

Хойд цэнхэрийн агуйн зосон зураг. Энэхүү зосон зураг Ховд аймгийн Манхан сумын нутаг Хойт Цэнхэрийн агуйгаас олдоод байна. Хойт Цэнхэрийн агуйд арслан заан, аргаль, одос үхэр, тэмээн хяруул, тэмээ зэрэг амьтдыг бодит байдлаар зурсан байх ба үүнээс гадна шилмүүст мод, олон зэрэгцээ толбо зэргийг дүрсэлсэн байдаг. (А.П.Окладников. 1967, 96-104)

Монголын чулуун зэвсгийн үеийн урлагт амьтны дүр, дүрслэл зонхилж буй нь тохиолдлын зүйл бус билээ. Ан агнуурын ажлаас эртний хүмүүсийн амь зуулга шалтгаалдаг байснаас амьтдын зан төрхийн онцлог, хүч чадал, амьдрах нөхцөл, тарга хүчийг ажиглан мэдэх нь тэр үеийн хүмүүст нэн чухал байжээ.

Ишгэн толгойн хадны сийлмэл зураг: Ховд аймгийн Манхан сумын нутагт орших энэхүү газарт нийт 150 дүрс сийлснээс 1 хүн, 18 адуу, 13 үхэр, 19 буга, хандгай, гөрөөс, 1 тэмээ, 17 янгир, 11 аргаль, 5 могой, 3 бар, 9 тэмдэг дүрс, чухам ямар амьтан болох нь тодорхой танигдахгүй дүрс 53 байна. (Д.Цэвээндорж 1999, 68)

Ишгэн толгойн хаднаа амьтны биеийн ерөнхий тэгийг хөвөөлөн цохиж зөвхөн толгойн хэсгийг бүх талбайгаар хонхойлон дүрсэлсэн нь Монголын чулуун зэвсгийн урлагийн нэгэн онцлог арга ажээ. Хуучин чулуун зэвсгийн үеийн анчид тэдгээр амьтдыг сайн мэддэгтээ л түүнийгээ дүрсэлдэг байжээ. Амьтдыг танин мэднэ гэдэг бол хүрээлэн буй орчин, бодит ертөнцийг танин мэднэ гэсэн хэрэг тул хуучин чулуун зэвсгийн үеийн урлагийг бодит ертөнцийг танин мэдэх урлаг хэмээн үздэг.

ДУНД ЧУЛУУН ЗЭВСГИЙН ҮЕ (15000-8000 жил): Палеолитоос неолит буюу шинэ чулуун зэвсгийн үед шилжих шилжилтийн үеийг Мезолит буюу дунд чулуун зэвсгийн үе гэнэ.

Уур амьсгал: Умард Ази, Өрнөд, Дорнод Европт болсон их мөстлөгийн үе дуусаж, цаг агаар эрс зөөлөрч Умард Азийн их ойг бүс, Төв Азийн байгаль газар зүйн байдал, амьтан ургамлын аймаг орчин үеийн төрхийг олсон байна.

Бууц суурин: Монголын Мезолитийн үеийн дурсгалыг Баянхонгор аймгийн Шинэжинст сумын Чихэн агуй, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутаг Рашаан хадны дээд давхарга, Дорноговь аймгийн Эрдэнэ сумын Дулааны говь, Сэлэнгэ аймгийн Ерөө гол, Баян-Өлгийн аймгийн Сагсай голын хөндий, Ховд аймгийн Хар ус нуурын сав зэрэг 50 орчим газраас олж судалсан байна.

Зэвсэг багаж: Бага хэмжээний үлдцээс нарийн жижиг ялтас цуулан авч хажуу талыг нь зориуд ирлэн мод, ясан ишинд суулгаж бэхэлсэн зуулга зэвсэг, ялтас ба ялтсан залтсаар хийсэн хусуур, үзүүр мэс, сумны ялтсан зэв хэрэглэх болсон байна. Мезолитын үед Төв Азийн цаг агаар, уур амьсгал ихээхэн өөрчлөгдөж, асар том биетэй ан амьтад мөхсөн тул хүмүүс жижиг ан агнах, модны уян хатан чанарыг ашиглаж холын тусгалтай зэвсэг **нум сумыг** сэдэж хийсэн байна. Нум сум бол хүн төрөлхөтний түүхэнд гарсан технологийн том дэвшил байлаа.

Чихэн агуй: *Баянхонгор аймгийн Шинэжинст сумын Чихэн агуйн дурсгалыг Монгол-Орос-Америкийн чулуун зэвсэг судлаачид 1997-2000 онд малтан шинжилж чухал үр дүнд хүрсэн. Уулын өвөр наран талд орших, дэргэдээ булагтай, ан амьтан шахааж агнах, хадан гангад ойр орших хүн амьдрахад туйлын тохиромжтой агуй юм. Эл агуйгаас ихээхэн хэмжээний чулуун зэвсгийн зүйл, он жил дамжин гал түлж байсан ором, амьтны яс, ургамлын үлдэгдэл бүхий хүний амьдралын ул мөрийг хадгалсан дөрвөн соёлт давхарга илэрчээ. Эдгээр давхаргаас анхдагч, хоёр дахь шатны боловсруулалт хийгдсэн олон төрлийн хэдэн мянган чулуун зэвсгийн дурсгал олджээ. Цөөн тооны хусуурыг хийхдээ том хэмжээний ялтас, ялтсан залтсыг ашигласан ба бусад тохиолдолд жижиг ялтсуудаар зэвсгээ хийж байжээ. Энд амьдарч байсан хүмүүс зуулга ир бүхий зэвсэг хийхэд илүү анхаарч, элсэрхэг цахиурт чулуу, маньг өргөн ашиглаж байсан аж. Эхний гурван давхаргын он цагийг тогтоохдоо гал голомтны үлдэгдлээс авсан нүүрсэнд хийсэн радио нүүрстөрөгчийн шинжилгээ хийж, нэгдүгээр давхарга нь 8.055 ± 155 , хоёрдугаар нь 8.940 ± 100 , гуравдугаар нь 11.160 ± 160 жилээр гэдгийг нотолжээ. ("Монгол улсын түүх", Тэргүүн боть 2003)*

Хадны зураг: Дунд чулуун зэвсгийн үе нь хуучин чулуун зэвсгийн үеэс харьцангуй богино бөгөөд энэ үеийн чулуун зэвсэг олон талаараа шинэ чулуун зэвсгийн үеийн олдвортой ижил тул хооронд нь ялгаж тогтооход нэлээд төвөгтэй. Мөн энэ үеийн хадны зургийг түүний өмнө ба дараах үеийн зургуудаас ялгахад бэрхшээлтэй байдаг. Энэ үеийн хадны зургийн гол онцлог арга барил нь элдэв адгуус амьтны доор үржлийг бэлгэдсэн хонхор тэмдэг, нум сум зэргийг хамтад нь дүрсэлсэн байдагт оршино.

Можоогийн хадны зураг: Увс аймгийн Сагил сумын Можоогийн хадны зургаас хамгийн том тэгш талбай бүхий баруун тийш харсан хэвтээ хаданд (4 x 8 м) арав гаруй том үхэр, тэдний зай завсарт хожим хорь гаруй янгир, нохой зэргийг дүрсэлсэн зураг бий. Данхар том эвэртэй эр үхрийг ихэд бодитоор дүрсэлж, эвэр, эр хүйсийг цохон харуулжээ. Зарим үхрийн хэвлий, цээжний доор <<үржлийг>> бэлгэдсэн дугуй хонхор цохиж гаргасан байх ба данхар том эвэртэй үхрийг нум сумаар харваж буй хүн, үхэр хөтлөөд явж буй хүнийг дүрсэлсэн байдаг. Энэ зурагт <<үржлийг бэлэгдсэн>> тэмдэг бүхий хуучин чулуун зэвсгийн үеийн уламжлалт арга, нум сумаар зэрлэг үхэр агнаж буй болон ан агнуур, түүнчлэн үхрийг гаршуулсан дунд чулуун зэвсгийн аж ахуйн сэдэвтэй хамт нэгэн дор тусгагдсанаас эрдэмтэд түүнийг дунд чулуун зэвсгийн үед холбогдуулан үздэг² байна.

Нийгмийн байгуулал: Шинэ газар нутаг эзэмшихтэй холбоотойгоор хуучин овог задрах, шинэ овог үүсэх зэргээр хүй нэгдлийн ураг, овгийн бүтцэд зарим нэг өөрчлөлт гарсны зэрэгцээ чулуун зэвсэг нэг хэвийн болж, нум сум бий болж, модон эдлэл хийх тусгай зориулалтын багаж, зэвсэг бий болсон нь агнуурын ажлыг ихээр хөнгөлж хүмүүс палеолитын үеийнхтэй адил нэгдэхээ бараг больж зэрлэг үр тариаг гар хадуураар хадах, ан амьтдыг нум сумаар агнадаг цөөн тооны бүлгээр солигдсон байна. Харин мезолитын төгсгөлийн шатанд ан агнуурын шинэ хэлбэр загасчлал үүссэнээр сэрээ, дэгээ, амьтны сүүлээр сүлжсэн тороор загас агнан хүмүүс суурин амьдралд шилжсэн байна. Суурин амьдрал хүмүүсийг дахин олон хүн бүхий овог болон нэгдэхэд хүргэв.

Хамтын өмчид юуны өмнө үйлдвэрлэлийн гол хэрэгсэл болох ан гөрөө бүхий тодорхой газар нутаг, загас элбэгтэй гол мөрөн, загасны тор, орон сууц, зэвсэг гээд өдөр тутмын хэрэгцээний аливаа зүйлс багтах ба хамт олноороо эсвэл ганц нэгээрээ олсон зүйлийг бүх хүн тэгш хуваадаг зарчим ноёрхжээ.

ШИНЭ ЧУЛУУН ЗЭВСГИЙН ҮЕ: (8000-3000 ЖИЛ): Олон зуун мянган жил үргэлжилсэн чулуун зэвсгийн сүүлийн үе бол неолит* юм. Энэ үеийн хүний амьдарч байсан бууц, суурин Баянхонгор, Говь-Алтай, Дорноговь, Дорнод, Дундговь, Завхан, Өвөрхангай, Өмнөговь, Сүхбаатар, Төв, Увс, Хэнтий зэрэг нутгаас олджээ. Эдгээрээс Баян-Өлгий аймгийн Сагсайн голын сав дагуу орших 12 суурин газар, Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын нутагт орших Зуух, Өмнөговь аймгийн Булган сумын Баянзаг, Сүхбаатар аймгийн Мөнххаан сумын Устай, Бургастай, Дорнод аймгийн Тамсагбулагийн дурсгалуудыг төлөөлүүлэн үздэг.

Анхны оршуулга: Неолитын үед давчиг нүх ухаад, дотор нь талийгаачийг явган суулгаж, улаан зосоор битүү булан оршуулах заншилтай байсан нь Дорнод аймгийн Баруун Өлзийт, Тамсагбулаг, Норовлин уул зэрэг газар неолитын булшийг малтан шинжлэхэд тогтоогдсон юм. Уг булшнаас олдсон хүмүүсийн ясыг судлахад бүгд Монгол төрхийн хүн байв. Хүн хойд насандаа өөр ертөнцөд очин амьдардаг хэмээн ойлгодог байснаас нас барагчийг цусны өнгөтэй зосон шороогоор хучиж, эдэлж хэрэглэж байсан багаж зэвсэг, гоёл чимэглэл зэргийг дагалдуулан тавьдаг байжээ.

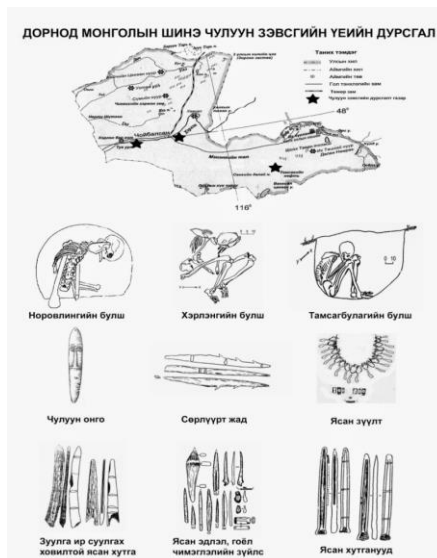
---

² D.Tseveendorj. 'Rock art and origins of cattle-breeding in Mongolia. //East and West. vol. 42. 1992.,nos 2-4. rome, Italy

* Нео- шинэ, литос- чулуу

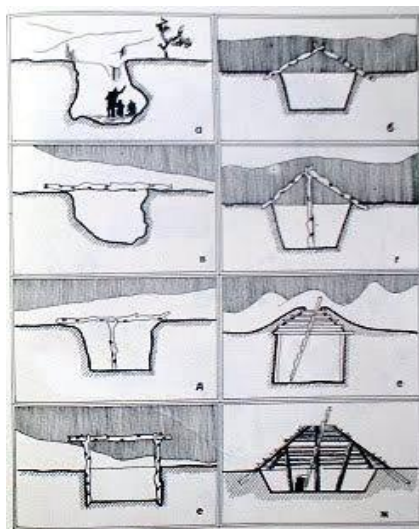
Норовлингийн булш: Дорнод сумын нутагт орших Норовлингийн булш малтаад буй булинаас хамгийн баялаг дурсгал нь юм. Уг булинаас Монгол оршуулга 1,6 м-ийн гүнд суугаа илэрчээ. Хүний бүх биеийн дагуу ялангуяа 3000 орчим сувс байсныг уг хүний дээл байсан чимэглэл бололтой гэж үздэг. Мөн хүний нүүрний дүрс бүхий чулуун онго, чинжаал хутга, гахай, хүдрийн соёогоор зүүлт, гахай, зарааны дүрстэй танан сар хэлбэрийн гоёл чимэглэлийн зүйл, хос хоёр захыг нь сэлтлэн ирлэж зассан 6 ш ялтас зэргийг дагалдуулжээ. булшны оршуулгын зан үйлтэй холбоотой сонирхолтой зүйл бол хүнээ оршуулахын өмнө болон оршуулсны дараа их хэмжээний улаан зосон будаг цацсан явдал байжээ. (В.В.Волков. 1975)

аймгийн Булган нь одоогоор олдвортой төрхийн хүний байдалтай толгой хавьд нь малгайд хадаж оршуулганд зуулга иртэй ясан хийсэн ясан чимэг, дугуй ба хутган ялтас, жижиг хутган Норовлингийн өөр нэг

Неолитын үеийн оршуулганд зос хийсэн нь Дорнод аймгийн Зүүн Өлзийт уулын булшинд мөн ажиглагдсан бөгөөд энэ нь зосоор цусыг төлөөлүүлэх хойд насны тухай сүсэг бишрэлтэй шууд холбоотой болно.

Тамсагбулагын суурин: Дорнод Тамсагбулагийн сууринд неолитийн үеийн 5 нэг нь эвдэрч хөндөгдөөгүй ба урт нь 7.6 м, нийт 42.5 м² талбайтай байв. Энэхүү болон хаяагаар нь эргэн тойрон модон багануудын оройг дээвэртэй нь холбон бүслүүрдэн холбосон байв. Шал нь дөрвөлжин хэлбэртэй. Сууц үүдгүй буюу гаргаж тусгайлан бэлдсэн шатаар (өрх) бололтой. Эндээс төрөл бүрийн чулуу, ясан илэрснээс гадна хамгийн сонирхолтой нь байлаа. 15 орчим насны, 1.2 м өндөр, эмэгтэй хүнийг гарыг нь унжуулан суугаа оршуулжээ. Түүнийг дагалдуулан 200 гаруй бугын соёогоор хийсэн 20 гаруй зүүлт, ясан гэртэй ясан зүү, ясан хутгыг тус тус тавьсан байв. Уг булш НТӨ IV-III мянган жилд холбогдох ажээ. (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003, 52)

аймгийн сууц малтсанаас 5.6 м өргөн буюу сууцны төв, багана суулгаж, бэхлэж, тэгсхэн, дээвэрт нүх орж гарч байсан эдлэлүүд хүний оршуулга Монгол төрхийн байдлаар сувсан зүүлт,

Энэ үеийн хүмүүс ан агнах, загасчлахын зэрэгцээ эгэл тариалан эрхлэх болсноор хүн амын зарим хэсэг суурьшмал амьдралд шилжсэн байна.

Гар урлал: Неолитын үеийн хүний үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүний нэн чухал шинэ ололт нь шавар ваар, сав бүтээж хэрэглэх болсон явдал юм. Тус орны неолитын бууц суурингаас шавар сав, суулганы үлдэгдэл нилээд олддог бөгөөд тэр нь өндгөн ёроолтой, гол төлөв улбар шар гадаргуутай, гадаргуу нь нэлдээ сүлжмэл хээтэй байдаг.

Зэвсэг багаж: Неолитын үед чулуугаар зэвсэг, эдлэлийг маш нарийн хийцтэй үйлдэх болжээ. Жижиг дугариг бичил хусуур, хутга ба жадны зуулга ир, дугариг ба зууван хэлбэртэй зэрэнцэг маягийн эдлэл, сүх, ооль, цүүц зэрэг багаж зэвсгийн зүйлс шинээр бий болжээ. Дээрх зэвсгүүдийг гол төлөв хаш, мана, өнгө бүрийн цахиураар, сүх зэрэг том эдлэлийг ногоовтор буюу саарал өнгийн цахиурлаг чулуу, хүрмэн занараар хийснээр бөх хатуу чанартай болжээ. Чулуун эдлэл хийхдээ чулууг сайтар зүлгэж билүүдэх, өнгөлөх, өрөмдөж цоолох аргыг аргыг ашиглаж байсан нь шинэлэг байжээ.

Неолитын үеийн оршин суугчид чулуун зэвсгээс гадна ясаар зуулга ир суулгасан ховилтой ба ховилгүй ясан хутга, сумны ба жадны зэв, төрөл бүрийн гоёл чимэглэлийн зүйл, оёдлын зүү зэргийг хийдэг болсон байна.

Баянзагийн суурин: *Баянзагийн оршин суугчид неолитын үед чулууг билүүдэн засдаг байсан ба гонзгой үлдэцнээс хутганцар нимгэн ялтас цуулан авч зуулга ир, нарийн ирлэсэн сумны зэв, төрөл бүрийн хусуур хийх болжээ. Ан гөрөө хийх гол зэвсэг нь нум сум байв. Гоёл чимэглэлийн зүйлээс тэмээн хяруулын өндөгний хальсаар хийсэн сувс эндээс олдсон. Шавар сав нь өндгөн хэлбэртэй, шувтан ёроолтой, гадаргыг улаан будгаар будаж, заримдаа улаан дэвсгэр дээр хар будгаар хээ угалз тавих болжээ. Мөн анхны болхи тариалан эрхлэж байсны баримт болох үр тариа цайруулах хавтгай самбар чулуу, нухуур, нүдүүр элбэг олддог. Энэ нь неолитын сүүл үед оршин суугчдын аж ахуйд чанарын том өөрчлөлт гарсныг гэрчилнэ. (W.A.Fairservis. 1993)*

Аж ахуй: Эдүгээгийн Монгол орны нутаг дээр амьдарч байсан эртний хүмүүс НТӨ III мянган жилийн тэртээгээс газар тариалан эрхэлж байсны баримт болох амуу будаа цайруулах самбар чулуу, чулуун нүдүүр, нухуур, хөрс сийрүүлэх чулуун зээтүү, газар сэндийлэх мод буюу ясан царилыг хүндрүүлэгч голдоо нүхтэй 10-15 см-ийн хэмжээтэй дугариг чулуун эдлэл зэрэг зүйлс Тамсагбулагийн суурингаас нэлээд хэмжээгээр олдсон. Газар тариалантай холбоотой ийм төрлийн зүйл Дорноговь, Дорнод, Өмнөговь, Сүхбаатар, Увс, Ховд, Хөвсгөл, Хэнтий аймгийн нутгаас олдсон нь тэр үеийн цаг агаарын таатай нөхцөл, Монголын эртний шүхэр ба толгойт будааны өсгөврөөс гаралтай нутгийн бэлэн үр тарианд суурилсан зээтүүт тариаланг НТӨ III мянган жилийн дундуур эрхэлж байсныг нотолно.

Ан гөрөөний зэрэгцээ загасчлах нь неолитын үеийн хүмүүсийн аж ахуйд багагүй үүрэгтэй байжээ. Тухайлбал Дорнод аймгийн Овоот уулын урд хормойд малтсан сууцнаас загас агнах сөрлүүр ясан жад, Дорноговь аймгийн Дулааны говь, Сүхбаатар аймгийн Мөнххаан сум, Өмнөговь аймгийн Баянзаг, Увс аймгийн Зүүнговь сумын нутаг зэрэг нутгаас олдсон чулуун илбээс загас, Дулааны говиос чулуугаар хийсэн загасны дүрс, Сүхбаатар аймгийн Онгон сумын нутгаас загасан

хэлбэртэй үр тариа цайруулах том самбар чулуу олджээ. Энэ бүхнээс үзвэл Монголд неолитын аж ахуйн бүрэн цогцолбор бүрдсэн нь илт байна.

Он цагийн хүснэгт

800000 жил: Монгол нутагт хүн оршин сууж байв.

800000-100000: Доод палеолитын үе. Авианы хэл бий болсон. Монгол нутагт оршин суугчид гилбэр ба үзүүр мэсэн зэвсэг, амьтны яс, модон бороохой, шийдэм зэргийг хэрэглэж байжээ.

100000-40000: Дунд палеолитын үе. Гурвалжин мэс ба хянгар зэвсэг хэрэглэх болов. Механик аргаар гал гаргах болсон.

40000-15000: Дээд палеолитын үе. Орчин үеийн хүн (homo sapiens) бий болжээ. Зэвсгийн төрөл олиширч, чанар нь сайжирч хөнгөн багаж зэвсэгт мод, ясаар бариул хийх болов. Урлагийн эх үүсвэр тавигдсан.

15000-8000: Мезолитын үе. Төв Азийн байгал газар зүйн байдал, амьтан ургамлын аймаг орчин үеийн төрхийг олсон байна. Нум сум хэрэглэх болжээ. Монгол нутагт мал аж ахуйн үүсвэр тавигджээ.

8000-3000: Неолитын үе. Чулууг зүлгээж билүүдэх, өнгөлөх, өрөмдөж цоолох аргыг шинээр олжээ. Шавар ваар, сав бүтээсэн. Газар тариалангийн эх үүсвэр тавигдсан.

НТӨ III мянган жил: Энеолитийн үе. Анхны төмөрлөг болох зэсийг хэрэглэх болжээ. Энеолитын үе нь чулуун зэвсгийн үеэс хүрэл зэвсгийн үед шилжих шилжилтийн бэсрэг үе байсан юм.

Ярицлага, хэлэлцүүлгийн асуудлууд

1. Ураг төрлийн байгууллын тухай?
2. Монгол дахь чулуун зэвсгийн бууц суурин, тэдгээрийн онцлог шинж?
3. Чулуун зэвсгийн үе шатууд, тэдгээрийн онцлог?
4. Түүвэрлэх аж ахуй ба үйлдвэрлэх аж ахуйн ялгаа, ололт амжилт?
5. Монгол орны говь нутаг чулуун зэвсгийн үед одоогийнхоос ямар ялгаатай байсан бэ?

1. Д.Цэвээндорж, Н.Батболд, Ц.Амгалантөгс “Нэн эртний монгол хүн буюу “Mongolanthropus” археологийн судлал., 2005.,fasc 1., УБ.
2. А.П.Деревянко, В.Т.Петрин., Стратиграфия палеолита южного Хангая (Монголия) "Хроностратиграфия Палеолита северной центральной и восточной Азии и Америки Новосибирск, 1990.
3. Д.Цэвээндорж нар.,“Монгол улсын түүх” Улаанбаатар.,Тэргүүн боть., 2002.,
4. Д.Дорж., Дунд ба дээд Палеолитын үеийн Монгол орон., ШУА-ийн мэдээ, УБ., 1991.,
5. А.П.Деревянко, Д.Олсен, Д.Цэвээндорж, В.Т.Петрин. Периодизация и хронология палеолита в Монголии. СА, т. XVIII, f-2, УБ., 1998
6. Ш.Цэгмид. Монгол орны физик газарзүй. УБ., 1969.

ХҮРЭЛ ЗЭВСГИЙН ҮЕ (НТӨ III мянгаас НТӨ VII зуун)

Түлхүүр үг: *хүрлийн үе, төмрийн үе, аж ахуй, дэвшил;*

Монгол оронд амьдарч байсан бидний өвөг дээдсийн амьдрах ухаан өргөжин тэлэхийн хирээр орчиндоо байсан төмөрлөг эрдсийг ахуй амьдралдаа хэрэглэх болжээ. Тэрхүү төмөрлөгийн анхных нь зэс байв. Байгалийн цэвэр зэсээр гоёл чимэглэл, ахуйн хэрэглээний багаж, зэвсгийг

хийж, уламжлалт чулуун зэвсгийн хамт хэрэглэсэн зурвас үеийг хүн төрлөхтний түүхэнд энеолит буюу зэс чулууны үе гэж нэрлэдэг.

Энеолит:* Монгол орны энеолитийн зурвас үе, неолит (шинэ чулуун зэвсэг)-ийн үе нь орон нутгийн уламжлал дээр үндэслэн гарч ирсэн болохыг археологийн судалгааны баримтууд гэрчилдэг. Өмнөговь аймгийн Манлай, Номгон, Ханбогд сумын Оюутолгой, Дорнод аймгийн Халх гол сум, Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан, Онгон, Хонгор, Дорноговь аймгийн Эрдэнэ, Мандах (Цагаан суврага уул), Даланжаргалан сум, Өвөрхангай аймгийн Гучин-Ус, Говь-Алтай аймгийн Бигэр, Баянхонгор аймгийн Богд, Төв аймгийн Говь-Угтаал зэрэг газарт НТӨ III мянганы өмнө зэс малтаж байсан ор уурхай олдож тэмдэглэгдсэн байдаг.

Зоог зуухын дурсгал: Монгол, Зөвлөлтийн эрдэмтэд Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын Зоог зуух гэдэг газраас НТӨ IV-III мянган жилийн тэртээ холбогдох неолит, энеолитын үеийн зэсийн хүдэр хайлуулж байсан энгийн хийцтэй хоёр зуух олжээ. (Д.Цэвээндорж, Монгол оронд төмөрлөг боловсруулж эхэлсэн тухай асуудалд” ДДС 1989, 118-123)

Энэ нь Монгол оронд ойролцоогоор НТӨ III мянган жилийн тэртээд анхны төмөрлөг зэсийг хайлах ажил эхэлснийг харуулдаг.

Хүдэр боловсруулах арга ажиллагаа: Тухайн үед ихэвчлэн зэсийн хад, хүхэржсэн хүдэрийг хад чулуугаар цохин жижиглэж авах ба хагалагдахгүй хатууг нь гал түлж халаагаад усаар цацан хагалж авдаг байв. Хүдрээ хавтгай чулуун дээр тавьж, бөөрөнхий хэлбэрийн бахим том чулуугаар бутлаад тусгай нүхэн зууханд хийж хайлуулдаг байжээ. Нүхэндээ нүүрс, металл хоёроо үелүүлэн хийж шатаана. Шаталтаар хайлсан хүдэр тусгай жижиг нүхээр урсан гарч бэлтгэсэн жижиг нүхэнд орж хайлмагтан тогтсоны дараа гарган авч цэвэрлээд хэвэнд цутган багаж зэвсэг хийдэг байжээ. Цутгах хэвээ шохойн чулуу, элсэн чулуу, шавар, зарим үед металаар ч хийдэг байв. Гол төлөв нэг талт хэвээр цутгадаг байсан боловч ур хийц нарийн, овор томтой зүйлийг 2 болон түүнээс дээш талтай хэвээр цутгадаг байв. (Д. Я. Д.Цэвээндорж 2002, 91)

Чулуутын хадны зураг: Архангай аймгийн Чулуут голын нэгэн хадны доод хэсэгт цүдгэр гэдэстэй төрж буй хүүхнийг дүрслэхдээ хоёр гарыг тохойгоор нь нугалан дээш нь өргүүлж гар

Бух дарах: Эрдэмтэн Х. Пэрлээ, Монголын аман дурсгалд буй “бух дарах” гэдэг нэр томъёо Монгол нутагт хүдэр хайлуулж байсан арга, барилаас улиран ирсэн гэж үзсэн бөгөөд бух дарах гэгч арга нь: үргэлж салхитай байдаг уулын онь хөтөл дээр галлах амыг нь салхи өөд харуулан зуух барьж, түүнд илч ихтэй түлш хийгээд хүдэр овоолон гал оруулж орхидог байжээ. Зуух доторхи гал нь аяндаа салхинд үлээгдэн хөгжиснөөр түлш шатаж хүдрээ хайлуулахад ялгарсан төмөр зуухны ёроолд тунадаг байна. Дээрх арга төмөр хайлах, улайтгахдаа байгалийн салхийг ашиглахаа больж, хиймэл үлээгүүр, тулам хөөрөг зохиож, төмөр дархлах голомт “хяс” хэрэглэх урьдчилсан бэлтгэл болжээ.

тус бүрт гурав
гурван хуруу
сарвайлган
үзүүлсэн байдаг..
(Э.А.Новгородова.
1989, 89-105)

Энэхүү
зургийг судлаачид
эмэгтэй буюу “өвөг

дээдсийн тотемийг” илэрхийлсэн хэмээгээд энеолитийн үед хамааруулан үздэг. Эдгээр зурагт эмэгтэй хүнийг эгц урдаас нь харуулж дүрслэх ба шилмүүст модны мөчир мэт эвэртэй, “гурвалжин* хэлбэрийн толгойтой, гурвалжин малгайтай, бөөрөнхий толгойтой, толгойгүй зэрэг янз бүр гажууд байдлаар дүрсэлдэг онцлогтой ажээ.

Хүрэл зэвсэг: Зэс (90%) ба хорголжин тугалгыг (10%) хольж хайлан хүрэл хэмээх нийлэг төмөрлөгийг гаргадаг. Цэвэр зэс 1083° хэмийн дулаанд хайлдаг бол бага зэргийн хорголжин

тугалгатай хольж хайлан хүрэл болгоход 960° дулаан шаарддаг байна. Манай орны хүрэл зэвсгийн үе ойролцоогоор НТӨ II мянган жилээс эхэлдэг хэмээн үздэг.

Хүрэл зэвсгийн үеийн дурсгалыг:

- Булш, оршуулгын дурсгал
- Буган хөшөө
- Хадны зураг
- Түүвэр олдвор зэрэг ерөнхий төрлүүдэд хуваан үзэж болно.

Дөрвөлжин булш: Дөрвөлжин булш нь Монгол улс, Өвөр Байгалиар голчлон тархсан дурсгал бөгөөд мөн Манжуур, Өвөрмонгол, Шинжааны нутагт тодорхой хэмжээгээр мэдэгдээд байна. Дөрвөлжин булшийг малтан шинжлэх ажлыг Төв аймгийн Хэрлэн Туул голын сав газар, Өвөрхангай аймгийн Орхоны хөндий, Богд сумын Тэвш уул, Дундговь аймгийн өмнөд хэсэг, Хэнтий аймгийн Хэрлэн, Онон, Хурх голын сав, Булган аймгийн Эгийн голын сав, Дорнод Монголын тэгш тал болох Сүхбаатар аймгийн Мөнххаан, Эрдэнэцагаан сумдын нутаг, Дорнод аймгийн Баяндун, Цагаан овоо, Сэргэлэн, Гурван загал, Баян-Уул, Дашбалбар сумдын нутагт явуулснаас 800 гаруйг нь судалжээ.

Гадаад зохион байгуулалтын хувьд Дөрвөлжин булшийг үндсэн 4 хэлбэрт хуваан авч үздэг:

1. Дөрвөн буландаа өндөр чулуутай, дөрвөн өнцөг хүрээтэй булш
2. Дөрвөн талын хүрээ нь намхавтар хавтгай чулуун дараас бүхий булш
3. Онцгой өндөр ханатай булш
4. Дөрвөн тал нь дотогшоо хотгор ханатай булш.

Дөрвөлжин булшийг оршуулгын зан үйл, ёслолын зориулалтаар нь оршуулгын болон тахилгын байгууламж хэмээн хоёр ерөнхий ангид хуваан үздэг. (Д. Я. Д.Цэвээндорж 2002, 92)

Дөрвөлжин булш нь зохион байгуулалтын хувьд хайрцаглан хийсэн нимгэн хавтгай чулуун авсанд хүнээ оршуулж, том зузаан хавтгай чулуунуудаар дарж, шороогоор булаад дээр нь хавтгай чулууг босгон эгнүүлэн дөрвөлжлөн зоож, дотор гадна хаяаг нь арай багавтар чулуугаар дарж бэхэлсэн байдаг. Хүнийхээ толгойг ихэвчлэн нар мандах зүүн зүг рүү дээш харуулан 50-150 см-ийн гүнд оршуулж, цахиур чулуун зэвсгийн зүйл, хүрэл хутга, сумны зэв, хүрэл товч, товруу, морь малын дүрстэй хүрэл чимэг, хагас товгор хүрэл чимгүүд, модоор сийлсэн шувууны толгой, үсний алтан сүлбээр, шавар ваар сав, чулуун шанага зэрэг олон төрлийн эд өлгийн зүйл, малын толгой, чөмөг, далны яс, бусад зүйлийг дагалдуулан тавьсан байдаг. Хүнийхээ толгой дор хавтгай чулууг дэр болгон тавьдаг байжээ. Дөрвөлжин булшны гадаад хэмжээ дунджаар 1.5 х 2.5 м-ээс 2.5 х 4.5 м байдаг.

Илрэн олдож буй эд өлгийн зүйлсийг зэр зэвсэг, байлдааны хэрэглэл, аж ахуй, хөдөлмөрийн багаж хэрэглэл, гоёл чимэглэлийн зүйлсэд төрөлжүүлэн хуваадаг. Янз бүрийн хэлбэр хэмжээ дүрслэлтэй хүрэл товрууд Дөрвөлжин булшнаас элбэг олддог. Хувцас, бүсний чимэг болох хүрэл товруунуудыг чимэглэлтэй, чимэглэлгүй хэмээн хоёр ангилж болно.

Нэг доор олон тоогоор байх дөрвөлжин булшны ойролцоо дөрвөлжин булштай төстэй ч хүний оршуулгагүй, тахилга ёслолын байгууламж тааралддаг. Энэхүү байгууламжид адуу малыг хойлоглон тавьсны зэрэгцээ зарим эд өлгийн зүйл, тухайлбал ваар сав суулга зэргийг хагалж хийдэг.

Мухдагийн амны 1-р дөрвөлжин булш: Булган аймгийн Хутаг өндөр сумын Мухдагийн амны 6х7.2 см хэмжээтэй дөрвөлжин булшийг 1990-ээд онд малтан судалжээ. Уг булшны дараас чулууг цэвэрлэхэд булшны зүүн хашилага хавиас хүрэл товч, хүний шилбэний яс, баруун хашилагын дотор талаас хүний хөлийн яс олдсон ба булшны гүн 180 см хүрэхэд зүүн хойд зүгт хандсан хүний дунд чөмөг, шилбэний яс анхны тавилтаараа байсан нь илэрчээ. Бусад яс эмх замбараагүй болсон хэдий ч эдгээр хөлийн яснаас үзвэл нас барагчийг нуруугаар нь тэнэгээр байдалтай тавьж толгойг зүүн хойд зүг чиглүүлэн оршуулсан нь тодорхой байв. Булшны нүхний баруун урд талд анхны тавилтаасаа хөдөлсөн 3 адууны толгой дээш харан хойд зүгт хандсан, дунд талын адууны толгой нь хадгалалт муутай бяцарч эвдэрсэн, хоёр шанааг дагуулан тус бүр нэг ясан амгай тавьсан байв. Малтлагыг цааш үргэлжүүлэх явцад эмх замбараагүй байрласан хүн, малын яс олноор олдсон ба булшны нүхний баруун хойд талаас хувцасны чимэглэлийн хүрэл товч 1, булшны нүхний төв хэсгээс сувс 5 ширхэг, мөн хойд талд баруун тийш харсан дөрвөн хянгатай болон зүүн тийш хандсан гурван хянгатай хүрэл зэв тус тус олджээ. (Ц.Төрбат 2002, 45)

Сүүлийн жилүүдэд хийгдсэн судалгаагаар дөрвөлжин булш нь хожмын Монголчуудтай угсаа гарвалын шууд холбоотой болох нь олон баримтаар тогтоогдлоо. Үүнд: 1. Дөрвөлжин булшнаас илэрсэн хүний ясанд хийсэн хэмжилтээр Монголжуу төрхийн хүмүүс болохыг нотолсон 2. Оршуулгын зан үйлийн бүхий л хэсгүүд хожмын Монголчуудын оршуулгын зан үйлд үлдэж хоцорсон. Дөрвөлжин булшийг үлдээгч овог аймгууд өвөг Монголчуудын оюуны болон угсаатны соёл төлөвшин бүрэлдэхэд чухал нөлөө үзүүлснийг судлаачид тэмдэглэсээр байна.

Хиргисүүр: Монгол маш өргөн хэмжээгээр тархсан их хүч хөдөлмөр, цаг хугацаа өлгийн зүйлс маш ховор шалтгааны улмаас харьцангуй судлажээ. Гадаад бүтцийн янз бүрийн хэлбэр хэмжээтэй орны Төв болон Баруун бүс Хиргисүүрийн гадаад зохион гаруй төрөл байгааг судлаачид тэмдэглэсэн байна.

нутагт хиргисүүр хэдий ч судлахад шаардагддаг, эд илэрдэг зэрэг бага малтан хувьд хиргисүүр нь байдаг. Монгол нутагт байгуулалтын гуч

Бүх Хиргисүүр том хэмжээний дугуй овгор чулуун дараастай бөгөөд түүнийг тойрсон дугуй, дөрвөлжин хүрээ татсан байдаг. Хиргисүүрийн голын овгор дарааснаас эхлээд дөрвөн зүгт нь чулуу суулган зам буюу цацраг гаргасан тохиолдол ч бий. Хиргисүүрүүд хэмжээний хувьд харилцан адилгүй, зарим газарт 100 гаруй м голч бүхий хүрээтэй хиргисүүрүүд ч тааралдаг. Тухайлбал 2014 онд Булган аймгийн Бугат сумын нутагт малтсан Хиргисүүр цагариг хэлбэрийн хүрээтэй, хүрээний голч 100 м ба 166 дагуул байгууламжтай байжээ. (Ю.Болдбаатар 2014, 24)

Одоогийн байдлаар Манай орны Өмнөговь, Булган, Хэнтий, Баян-Өлгий, Төв, Баянхонгор, Говь-Алтай зэрэг аймгийн нутагт цөөн тооны хиргисүүрийг малтан судлажээ.

Харбухын голын Хиргисүүр: 2001 онд Монгол-Бельгийн хамтарсан археологийн экспедици Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутаг Харбухын голын баруун эргийн нэгэн хиргисүүрийг

малтжээ. Энэ хиргисүүр нь гадна талаараа 25х27 м хэмжээтэй дөрвөлжин хүрээтэй. 9 м голдоч бүхий овоолсон чулуун дараастай бөгөөд гадна хүрээний зүүн талд хоёр эгнээ 8 чулуун дагуул байгууламжтай. Зүүн талдаа 5 дагуул байгууламжтай байжээ. Зүүн талын дагуул байгууламжуудыг малтахад 30-50 см-ийн гүнд тус бүр нэг адууны толгойг хиргисүүр лүү харуулан тавьсан байв. Хиргисүүрийг малтах явцад дараас чулууны дороос газар ухалгүй өнгөн хөрсөн дээр толгойг нь баруун тийш хандуулан тэнэгэр байдалтай дээш харуулан хэвтүүлж дээрээс нь чулуугаар дарсан хүний оршуулга олджээ. Уг хиргисүүрийн дараас чулууг цэвэрлэх явцад гайхалтай сайн хадгалагдсан хүрэл ооль олдсон. (ШУ цуврал Археологийн шинжлэх ухаан 38-р боть 2007)

Судлаачид хиргисүүрийг НТӨ II мянган жилийн төгсгөл НТӨ I мянган жилийн эхэн үед холбогдуулан авч үздэг бөгөөд бүтэц зохион байгуулалтыг нь авч үзвэл нас барагсдыг ихэвчлэн газрын хөрсөн дээр баруун, баруун хойд зүг чиглүүлэн тавьж чулуугаар дарж оршуулдаг байжээ. Одоогоор малтан судласан хиргисүүрээс голдуу европжуу төрхийн хүний яс илэрсэн ба нас барагчдад эд өлгийн зүйлийг төдийлөн дагалдуулж хийдэггүй онцлогтой байдаг аж.

Ийнхүү хүрэл зэвсгийн эхэн ба дунд үед өнөөгийн Монгол орны баруун, төв хэсэгт Хиргисүүрийн соёлыг үлдээгсэд, дорнод ба төв хэсэгт Дөрвөлжин булшны соёлыг үлдээгчид амьдарч байжээ. Хүннү эзэнт улс байгуулагдахад энэхүү хоёр соёлыг үлдээгсдийн хойч үе оролцсон ба үүнд дөрвөлжин булшны соёлыг үлдээгч хүн ам тус улсын хүн амын зонхилох бүрэлдэхүүн болсон хэмээн судлаачид үздэг.

Буган чулуун хөшөө: Гонзгой урт чулууны дөрвөн талыг сайтар засч, гурав зааглан нүүрэн талын оройн хэсэгт нар, сар, гурван ташуу зураас, хүний нүүрний дүрс хөшөөний их биеийг ороолгон сүрэг бугыг зураад тэдний доогуур бүс татаж, зэр зэвсэг зүүлгэн дүрсэлсэн хөшөө чулууг буган хөшөө гэнэ. Хөшөөнөө чинжаал, байлдааны алх, хутга, нум сум, жад, бамбай зэрэг зэр зэвсэг, хүрэл толь дүрслэхээс гадна зарим хөшөөний бүсийг янз бүрийн хээгээр чимсэн байдаг. Буган хөшөө дунджаар 1-4 м өндөр, 20-40 см зузаан, 30-80 см өргөнтэй бөгөөд хөшөөнд уран зураг, сийлбэр, уран баримлын аргуудыг хослуулан ашигласан байдаг. (Цэвээндорж 1983) Мөн бугыг бодит байдлаар дүрсэлсэн, бугын оронд адуу, зээр зэрэг өөр амьтан дүрсэлсэн, эсхүл амьтны дүрсгүй атлаа бүс, зэр зэвсэг, бусад зүйлийг дүрсэлсэн хөшөө ч байдаг.

Евразийн хээр талын бүс нутгийн буган чулуун хөшөөг эрдэмтэд 100 гаруй жилийн тэртээгээс судлаж нийт 900 орчим буган чулуун хөшөөг олж илрүүлээд байна. (Ж. Д. Ц.Төрбат 2011, 18) Үүний 90 гаруй хувь нь Монгол нутагт байна. Монгол улсын баруун аймгуудын нутгаар төвлөрч Оросын Алтай, Дундад Ази, Дорнод Европ хүртэл нутагт цөөвтөр тоогоор тархжээ. Хэлбэр төрхийн хувьд үндсэн гурван төрөлд хуваагдахыг эрдэмтэд тогтоожээ. Үүнд:

I төрөл: Монгол-Өвөрбайгалын бугын загварчилсан дүрст буган чулуун хөшөө

II төрөл: Саян-Алтайн амьтдын “бодит” дүрст буган чулуун хөшөө

III төрөл: Ази-Европын амьтны дүрсгүй буган чулуун хөшөө хэмээн үздэг.

Буган хөшөөний орой хэсгээр нэг эгнээ олон хонхор гаргаж, доод хэсгээр нь бүс татаж гурав заагладгийг судлаачид **гурван ертөнцийн онолтой*** холбон тайлбарладаг. Хөшөөний дээд хэсэгт

нар, сар, ээмэг, 2-3 ташуу зураас, дунд хэсэгт буга болон амьтад, бүсний орчимд зэр зэвсэг дүрсэлдэг заншилтай.

Хөшөөнөө бугыг заавал хажуугаас харж ихэд гоёмсогоор урт хүзүүтэй, шовх өндөр сэрвээтэй, дугуйдуу бөмбөгөр хондлойтой, богинохон сүүлтэй, урт нарийхан хөлтэй дүрсэлдэг. Түүнчлэн бугын хоншоорыг шувууны хошуутай адил урт нарийн, эврийг хээ угалз мэт олон салаалуулан ар тийш нурууг дагуулан ихэд налуулж, зөвхөн хоёр салааг урагш гарган үзүүрийг өөд нь ээтийлгэн дүрсэлдэг. Түүний нүдийг томоор урлаж, эвэр хүзүү хоёрын хооронд нарийхан урт чихний дүрс цохиж гаргадаг бөгөөд хоёр хөлийг нугалан дүүлж харайх хөдөлгөөнийг оруулна. Хөшөөний их биеийг ороолгон сүрэг бугын эврийг ар тийш налуулж, хошууг өөд нь өлийлгөн бүгдийг харайж дүүлж буй мэт загварчлан дүрсэлсэн нь тэднийг хөнгөн хөдөлгөөнтэй ихэд тэмүүлэл бүхий дүртэй болгодог ажээ. Буган хөшөөний нэг талд бугын бус адууг дүрсэлсэн хөшөө Архангай аймгийн Алтан сандлаас олдсон ба бугын зурагны завсар зайд адуу, янгир, ирвэс, гахай, шувуу зэрэг амьтдыг дүрслэх тохиолдол цөөн боловч байдаг ажээ. (Ц.Доржсүрэн. 1957)

Буган хөшөөний утгыг 2 янзаар тайлбарлаж байна.

1. Гол төлөв булш оршуулгын дурсгалтай ойролцоо оршдог учир тухайн оршуулгын эзэнд зориулан босгосон хөшөө

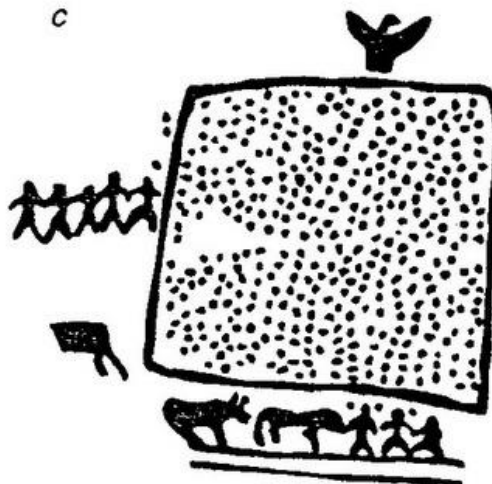
2. Оршуулгын дурсгалтай холбоогүй бөгөөд эрт үеийн дайчин баатар эрийг төсөөлөн үзүүлсэн дурсгал буюу хүн чулуун хөшөөний анхны загвар гэх байдлаар үзэж байна. Сүүлийн жилүүдийн судалгааны бүтээлүүдэд буган чулуун хөшөөг баатар эрийг өөрийг нь дүрслэн үзүүлсэн дурсгал гэх санал давамгайлж байна.

Буган чулуун хөшөөг хүрэл зэвсгийн сүүл, төмөр зэвсгийн түрүү үеийн дөрвөлжин булшийг үйлдэхэд жирийн материал болгон ашигласан, түүн дээр хүрэл зэвсгийн дунд үед холбогдох зэр зэвсгийн зүйлсийг дүрсэлсэн, түүнийг дайчин эрд зориулан босгосон зэргээс энэхүү гайхамшигт дурсгал, сүрлэг баримлыг хүрэл зэвсгийн сүүл үеэс (НТӨ хоёр мянган жилийн сүүлч) эхлэн төмөр зэвсгийн түрүү үеийг (НТӨ ҮШ-Ш зуун) дуустал бүтээж байжээ. (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003, 115)

Буган чулуун хөшөөний ихэнх Монгол улсын төв нутгаас олдож байгаа нь энэхүү гайхамшигт дурсгал анх Монголын төв нутагт хүрэл зэвсгийн дунд үеэс үүсч төмөр зэвсгийн түрүү гэхэд Монгол нутаг даяар түгэн дэлгэрч цаашдаа одоогийн Тува, Байгаль нуурын наад бие хүртэл өргөн тархаж улмаар Казакстан, Дундад Ази, Оренбург муж, Умарт Кавказ, Эльба мөрний сав хүртэл цөөн тоогоор нэвтэрсэн, суурьшмал иргэдийн дунд олноор бүтээгдээгүй нүүдэлчдийн дурсгал болохыг харуулж байдаг.

Хадны зураг: Монголын хадны зургийн дийлэнх хэсэг энэ үед хамаарагддаг. Энэ үеийн хадны зургийг зосон ба сийлмэл зураг хэмээн хуваадаг.

Улаан зосон зураг: Улаан зосон зургийг өөр өөр үед зурсан бөгөөд дүрс, утга агуулгын хувьд өвөрмөц ялгаатай тул судлаачид хэдэн төрөл болгон ангилдаг. Монгол орны хүрэл зэвсгийн үед холбогдох улаан зосон зургийн гол төлөөлөгч нь “Сэлэнгэ”-ийн төрлийн зосон зураг юм. Энэ төрлийн зосон зураг Улаанбаатар хотын Богд хан уулын Их тэнгэрийн ам,

Гачууртын ам, Хөвсгөл аймгийн Баянзүрх, Гачууртын бичиг, Улаан-уул сумын нутаг Толжгий боом, Булган аймгийн Бугат сумын Бичигт хад, Өвөр Байгаль орчим Сэлэнгэ мөрний сав нутаг, Алс Дорнодод Амар мөрний сав нутгаар өргөн тархжээ. Эдгээр зосон зургийн дээд хэсэгт халин нисч яваа бүргэд шувуу, түүний доор дөрвөлжин хашлага буюу дугуй хүрээ, дотор нь олон дугуй цэг, толбо дүрсэлдэг. Хашлага хүрээний гадна хөтлөлцөж зогссон хэдэн хүн хаяа дотор нь хоёр зэрэгцээ замаар адуу хөтлөөд явж буй хүн, нохой, нум сумаар харваж буй хүн зэргийг дүрсэлдэг. Зургуудын үндсэн шинжийг илэрхийлсэн дөрвөлжин хашлага буюу дугуй хүрээгээр аймаг буюу овгийг, түүний дотор байрлуулсан олон цэг-толбоор овгийн гишүүдийг бэлгэдсэн бөгөөд хашлага хүрээний дээр болон гадна халин нисч буй бүргэд шувууг дүрсэлсэн нь тухайн овгийг хамгаалуулах гэсэн санаа гэж эрдэмтэд үздэг. (А.П.Окладников 1970, 92)

Их тэнгэрийн амны хадны зураг: Энэхүү зурагт өргөн зураасаар том дөрвөлжин хашлага, түүний дотор олон тооны толбо, цэг дүрсэлсэн байдаг. Хашлагын дээд талд хошуугаа хажуу тийш харуулан халин нисч яваа шувуу, хашлаганы зүүн талд гараа хөтлөлцөн зогссон таван хүний тойм зураг, доор нь нэг амьтан дүрсэлсний зөвхөн хойд хоёр хөл эх биеийн хагас хадгалагдан үлджээ. Хашлаганы доод талд хоёр зэрэгцээ замаар хоёр адуу хөтөлж яваа гурван хүнийг тоймлон дүрсэлсэн байна. Энэ гурван хүний толгойн зэрэгцээ тус бүр нэг нэг дугуй хонхор гаргажээ.

Монголын хүрэл зэвсгийн үеийн хадны улаан зосон зургийн өвөрмөц нэгэн төрөл нь “Тэмээн чулууны ам”-ны төрлийн зураг юм. Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзий сумын Тэмээн чулууны амны дөрвөлжин булшны ханын хавтгай чулуун дээр өрөөсөн гараа өргөөд эгнэж зогссон олон хүнийг дүрсэлсэн байдаг ба үүнтэй ижил эгнэж зогссон олон хүн болон хурьцаж буй хосуудын зургийг Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутаг Биндэрьяа уулын Дуган хадны нэгэн дөрвөлжин булшны хананд зурсан байдаг. Энэ хоёр дурсгалын хоорондын зай хол боловч хүрэл зэвсгийн үед Монгол нутагт амьдарч байсан дөрвөлжин булшит овог аймгийнхан нэгэн ижил зан заншилтай байсныг харуулж байна.

Хадны сийлмэл зураг: Хүрэл болон төмөр зэвсгийн түрүү үед Монголын хадны зураг хөгжлийнхөө дээд түвшинд хүрсэн ба манай орны ихэнх хадны зураг энэ үед холбогддог. Хүрэл зэвсгийн үеийн сийлмэл зургууд зохиомж, сийлсэн арга барилын хувьд тод ялгагдана.

Ан амьтдыг

ганц нэгээр нь
дүрслэх ба
сүргээр нь үйл
явдлын өрнөл
дунд дүрслэх
аргачлал ихэд
дэлгэрсэн байна.

Мөн ан хийх анчид, дайтаж буй дайчдыг
дүрсэлсэн нь бий.

Ихэвчлэн араатан амьтад гэвэл янгир, буга,
гахай, үхэр, адуу, тэмээ, морь, чоно, нохойг

Хүрэл зэвсгийн үеийн сийлмэл зурагт
дүрсэлдэг. Архангай аймгийн Чулуут голын сав

Түүвэр олдвор. Түүвэр олдвор гэдэг нь газрын хөрсөн дээрээс олдсон буюу ард түмний дунд үе дамжин хадгалагдаж ирсэн хүрэл, чулуу, шавар, яс зэргээр хийсэн хөдөлмөрийн багаж, байлдааны зэвсэг, сав суулга, гоёл чимэглэлийн холбогдолтой зүйлсийг хэлдэг. Эдгээр нь Монголын хүрэл ба төмөр зэвсгийн эхэн үеийн эд ба оюуны соёлын дурсгалуудын нэгэн томоохон төрөл болдог.

олонтоо

аргаль, угалз,
зурсан байна.

тэргийг ихээр
дагуух хаданд

хос морь хөллөсөн тэрэг, Хөвсгөл аймгийн цэцэрлэг сумын Модтой толгойн хаданд замын хоёр талаар цуварч яваа хэд хэдэн морин тэргийг дүрсэлжээ.

Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын Их Баян уулын Бичигтийн ам, Шинэжинст сумын Цагаан хаалга, Гэцэлийн ус, Сонгинот, Бууцагаан сумын Гурван Мандал, Баян-Өлгий аймгийн Цагаан салаа, Бага Ойгор, Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутаг Өвгөнт, Үүдэнт, Хөтөл өтгө, Орхон сумын Орхон гол, Баруун могойн гол, Архангай аймгийн Цэцэрлэг сумын Хонгоржин, Ховд аймгийн Үенч сумын Ямаан ус, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын Үзүүр цохио, Рашаан хад, Өмнөговь аймгийн Ноён сумын Аравжих, Булган сумын Хавцгайт, Өвөрхангай аймгийн Богд сумын Тэвш уул, Гучин ус сумын Их дөрөлж, Паалуу, Увс аймгийн Сагил сумын Гурван турга, Хандгайтын гол, Можоо, Бужаа, Төмөр цорго, Эхэн хүзүүвч, Өмнөговь сумын Шар булгын онц зэрэг олон газар хүрэл зэвсгийн үеийн сийлмэл зургийн дурсгалууд байдаг.

ТӨМӨР ЗЭВСГИЙН ТҮРҮҮ ҮЕ (НТӨ ҮII-III зуун)

Чулуун зэвсэг, хүрэл зэвсгийн үеийг бодоход төмөр зэвсгийн үе харьцангуй богино байжээ. Төмөр өнөөдрийг хүртэл үйлдвэрлэлийн чухал үндсэн түүхий эд хэвээрээ байгаа бөгөөд төмрийн хайлшаар хүн төрөлхтөн ихэнх хөдөлмөрийн багаж зэвсгээ үйлдвэрлэсээр байна. Гэвч энеолит, хүрэл зэвсгийн үед эртний соёл иргэншил үүссэн (Месопотами, Египет, Грек, Энэтхэг зэрэг) орнуудаас бусад нутагт амьдарч байсан хүй нэгдлийн үеийн овог аймгуудын түүхийг ангилан судлахдаа төмрийн түрүү үе гэдэг нэр томъёо хэрэглэдэг.

Монгол нутагт оршин байсан овог аймгууд НТӨ ҮII-III зууны үед төмрийн түрүү үеийг туулсан юм. Энэ үеийн хүмүүс төмрийн хүдрийг хайлуулах аргыг эзэмшиж төмрөөр хөдөлмөрийн багаж зэвсэг, байлдааны зэр зэвсэг хийх болжээ. Монгол оронд төмөр зэвсгийн эхэн үед амьдрагсдын аж ахуй, нийгэм, соёлын амьдралын олон талыг тодруулан судлах нэгэн цогцолбор дурсгал бол Чандмань уулын булш юм.

Чандмань уулын дурсгал: Чандмань уулын булшийг малтан шинжлэх ажлыг 1972-1974, 1981 онуудад гүйцэтгэхдээ нийт 80 гаруй булш малтан шинжилсний 60 орчим нь төмөр зэвсгийн эхэн үед холбогдох юм. Эдгээр булшийг гадаад байдал, булшны зохион байгуулалт, оршуулгын зан үйл зэргээр нь үндсэн дөрвөн төрөлд хуваан ангилж үздэг. (Д.Цэвээндорж, Чандманьская культура. Археология и этнография Монголии. Новосибирск 1978, 108-118)

1. Том дөрвөлжин чулуун далантай булш
2. Чулуун далантай авсгүй булш
3. Жижиг чулуун австай булш
4. Дүнзэн бунхантай шороон булш

Чандмань уулын 14-р булш: Энэ нь 10х10 м хэмжээтэй пирамид хэлбэрийн чулуун далантай булш аж. Далангийн доторх зайг том жижиг янз бүрийн хэмжээтэй чулуугаар чигжиж дүүргэсэн. Далангийн дор баруун хойд хананаас 2.5 м, баруун урд хананаас 1 м зайтай газар 1х2 м хэмжээтэй хэсэг чулуу овоолж, нэг дэх оршуулгыг үйлджээ.

1 м урттай чулуун шалтай жижиг авсанд нялх хүүхдийн хоёр хөлийг атийлган толгойгоор нь баруун хойд зүг хандуулан, зүүн хажуугаар нь хэвтүүлэн оршуулж, толгойн хажууд хар өнгийн намхан хүзүүтэй хавтгай ёроолтой жижиг шавар ваар тавьсан байжээ. Булшны төв хэсэгт 1 м-ийн гүнд модон бунханд хоёр дахь оршуулгыг хийжээ. Эл бунхнаас хүн, амьтны яс эмх замбараагүй байдлаар гарсан бөгөөд цээжээр нь баруун урд зүг хандуулан зүүн хажуугаар нь хэвтүүлэн

тавьсан хүний оршуулга илэрчээ. Энэхүү бунхныг тонуулчид туйлын их бусниулсан тул үхэгсдээ чухам яаж оршуулсан нь тодорхойгүй авч хэд хэдэн хүн нэг дор оршуулсан болох нь бушинаас гарсан хүний яснаас мэдэгдэж байв. Булины төв хэсэгт 5,5х3х0,6 см хэмжээтэй, хоёр талдаа нэвт нүхтэй хар шахмал (богхед) чулуурхуу зүйлээр хийсэн эдлэл хоёр ширхэг олдсон юм. (Д.Цэвээндорж, Чандманьская культура. Археология и этнография Монголии. Новосибирск 1978)

Чандмань уулнаа малтсан чулуун австай булшинд үхэгсдийг дагуулж тавьсан эд өлгийн зүйлс үгүй болтлоо тоногдсон ч огт хөндөгдөөгүй булшнаас хүрлээр хийсэн бэл, арал, хутга, чинжаал хутга,

байлдааны

зээтүү, гурван

хянгатай шөрөгт

зэв, гоёл

Чандманьчуудын 141 хүний толгойн ясанд хийсэн палеоантропологийн судалгаанаас үзвэл цөөн тооны цэвэр Монгол, цэвэр Европ төрхийн хүмүүс байгаа авч ихэнх нь энэ хоёр төрлийн завсрын шинжтэй байжээ.

чимэглэл, саадагны гох, ясаар хийсэн шөрөг, хавтгай ясан ялтас, сумын ясан зэв, төмөр хутга, шөрөг, хадаас, явуу, алаг бөөртэй шилэн эрхи, шавар ваар сав зэрэг эд өлгийн зүйлс олдсон юм.

Зэр зэвсэг: Энэ үед үйлдвэрлэл ба аж ахуйн зориулалттай төмөр сүх, зээтүү, чинжаал, хутга, хадаас бий болжээ. Төмөр боловсруулан үйлдэж, төмрөөр багаж, зэр зэвсэг хийх болсон нь үйлдвэрлэх хүчний хөгжилд чухал ач холбогдолтой байв. Хүрлээр багаж зэвсэг цутгагчдын оронд төмрийн хүдэр боловсруулж, төмөр дархалж, гар үйлдвэр эрхлэх дархчууд бий болжээ.

Хүрэл зэвсгийн үеийн аж ахуй, нийгмийн зохион байгуулалт

НТӨ II-I мянган жилд Ази, Европын бүс нутагт амьдарч байсан овог аймгууд тал хээр, ой-хөвч, говь, цөлд шинэ шинэ нутгийг эзэмших болсон нь мал аж ахуй үүссэнтэй холбоотой ажээ. Нүүдлийн мал аж ахуй үүссэн нь мал, мах, сүү, арьс шир, ноос үс зэрэг өргөн хэрэглээний нэмүү бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх өргөн боломжийг нээснээр хүний хөдөлмөр илүү үр бүтээлтэй болжээ. Өргөн уудам хээр тал нутгийг эзэмших үйл явцад НТӨ I мянган жилээс өргөн далайцтай өссөн адуу үржүүлэх ажил ихээхэн дөхөм байжээ. Адууг унаа, хөсөгт өргөн хэрэглэх (морин тэрэг) болсноор тухайн орны түгжигдмэл байдлыг эвдэж хөрш зэргэлдээ ба алс холын овог аймаг, ард түмэнтэй харьцах эдийн засаг, соёлын холбоо ихээхэн өргөссөн байна. Хүрэл ба төмөр зэвсгийн түрүү үеийн Монгол нутагт оршин суугчид үйлдвэрлэх хүчнийхээ дутууг нөхөн олж авахын тулд цэрэг эрс, дайн байлдааныг чухалчлах болсон нь түүх, археологийн олон баримтаас харагддаг.

Аж ахуй: Хүрэл ба төмөр зэвсгийн үеийн Монгол нутагт оршин суугчдын мал сүргийн дийлэнх нь хонь байсныг эртний оршуулга ба ёслолын дурсгалын малтан шинжилгээнээс тодорхой байдаг. Малын мах, сүүг ашиглаж, ноосоор эсгий, дээс, арьсаар нь хувцас хунар, дэвсгэр, шөрмөсөөр бат бөх утас хийдэг байжээ. Төмөр зэвсгийн эхэн үед Монгол нутагт оршин суугчид адуу, үхэр, хонь, ямаа, тэмээ таван төрлийн малыг гаршуулж, нүүдлийн хэлбэрээр өсгөн үржүүлж, махыг нь идэж, сүүгээр нь янз бүрийн сүүн бүтээгдэхүүн хийж, арьс шир, ноос үсийг боловсруулан хувцас, хунар эсгий, сур бэлтгэн аж ахуйн хэрэгсэл, тоноглолоо хийснээр ахуйн хэрэгцээгээ төвөггүй хангадаг байжээ.

Ан гөрөө: Мал аж ахуйгаас гадна ан гөрөө чухал үүрэгтэй хэвээр байжээ. Ганц нэгээрээ, хэсэг бүлгээрээ ан хийх аргын аль алиныг нь хэрэглэж байв. Холын тусгалтай үндсэн зэвсэг нь янз бүрийн зориулалт, хэмжээ, хэлбэртэй, яс, хүрэл, төмөр зэвтэй нум сум байсан бөгөөд сааль, чинжаал хутга, ердийн хутга, жад, сүх, зээтүү зэргийг анд хэрэглэнэ.

Газар тариалан: Хүрэл, төмөр зэвсгийн түрүү үеийн аж ахуйн туслах нэг салбар нь газар тариалан юм. Монгол нутагт газар тариалан орон нутгийн шинжтэй бие даан үүссэн бөгөөд цаашид хүрэл, төмөр зэвсгийн үед уламжлагдан хөгжсөн. Монгол орны эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай байгаль, газар зүйн хатуу ширүүн нөхцөлд зохицсон нүүдлийн мал аж ахуйг эрхлэн аж төрөх нь газар тариалангаас илүү тохиромжтой байв. Гэвч гол мөрний хөндий, нөмөр дулаан үржил шимтэй хөрс бүхий зарим нутагт богино хугацаагаар газар тариалан эрхлэж байсан юм.

Гар урлал: Монгол орны нутаг дэвсгэрт малтсан хүрэл, төмөр зэвсгийн үеийн олон арван булшнаас их бага хэмжээний вааран савны хагархай олддог. Дээрх ваар, сав суулганы зүйлсийг хээгүй гөлгөр гадаргуутай, хээн чимэглэлтэй гэсэн хоёр төрөлд хуваан авч үзэж болно. Ваарны хүзүү, мөрний дагуу голчлон хурц үзүүртэй багажаар тууш болон босоо зураас, сараачмал хээ гарган чимдэг байжээ. Хүрэл болон төмөр зэвсгийн түрүү үед бүдүүн ширхэгтэй элсэрхэг, хар, хар бараан, саарал, улаан шаргал өнгийн шавраар зориулалтаасаа шалтгаалан нимгэн, зузаан сав суулгыг гар аргаар хийдэг байжээ.

Зэвсэглэл: Хүрэл ба төмөр зэвсгийн үеийн Монголын нүүдэлчин аймгуудын цэрэг эрс иж бүрэн зэвсэглэдэг байжээ. Тухайлбал гардан тулалдаанд чинжаал, хутга, байлдааны алх (зээтүү), илд, урт богино жад, бороохой зэрэг охор зэвсэг холын тулалдаанд энгийн ба зүймэл хийцтэй нум сум, дүүгүүрээс гадна бамбай, дуулга зэрэг хамгаалах зэвсэг, өмсгөлтэй байсан юм.

Орон байр: Төмөр зэвсгийн эхэн үед манай нутагт асьдарч байсан хүмүүсийн орон сууцны талаархи хэрэглэгдэхүүн тун хомс. Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын Бичигт хад, Дундговь аймгийн Өлзийт сумын хадны зурагт гэрийг дүрсэлсэн байх ба Говь-Алтай аймгийн Наран цээл сумын залгаа Цагаан голын хадны зурагт гэр байшин дүрсэлсэн байдгаас энэ үеийн хүмүүс эсгий гэр, модон байшин барин суудаг байсан хэмээн үздэг.

Хувцас хэрэгсэл: Хүрэл, төмөр зэвсгийн эхэн үеийн хүмүүс бие барьсан өмд цамц, урт хормойтой дээл өмсч, бүс бүсэлдэг байжээ. Мөн өргөн хүрээтэй, дуулга мэт бөмбөр хэлбэртэй мөн салаа оройтой малгай өмсдөг байсан болох нь хадны зурагт дүрслэгдсэн байна. Тэд өргөн, нарийн суран бүс бүсэлдэг бөгөөд түүн дээрээ янз бүрийн хээ гаргаж, товруу хаддаг байжээ. Бүс, тэлээ нь жирийн хүрэл буюу ясан аралтай, зарим бүсний арал дээр амьтны дүрс сийлж нарийн ур хийцээр урладаг байна.

Сүсэг бишрэл: Монголын нүүдэлчид дунд нар, сар, тэнгэр эрхэс, уул ус, гал, сайн морь зэргийг дээдлэн шүтэж биширдэг зан үйл эрт үеэс уламжлалтай юм. Гал муу муухайг ариутган цэвэрлэдэг тухай ойлголт мөстлөгийн үед хөлдөж үхэхээс, араатан амьтдын довтолгооноос хамгаалахаас, хоол ундыг болгож хэрэглэхээс, мөн нарыг эрхэмлэн шүтэх ёсноос уламжлалтай гэж эрдэмтэд үздэг. Энэхүү заншил Ази-Европын олон нүүдэлч овог аймгуудын дунд нийтлэг юм. **Анимизм** (сүнс шүтлэг), **Маги** (дом шившлэгийн шүтлэг), **Фетишизм** (цалиг буюу сахиус шүтэх шүтлэг), **Тотемизм** (онгонд шүтэх шүтлэг) зэрэг нь эртний шүтлэгийн хэлбэрүүд юм.

Сүнс шүтлэгийн хэлбэр: Анима латинаар амь, сүнс гэсэн утгатай. Анимизмын уг чанар нь үхсэн буюу нас нөгчсөн хүнтэй харилцах хүний харилцааг тодорхойлдог. Английн угсаатан зүйч

Э.Тайлор “ Шүтлэгүүдийн анхны хэлбэр бол амь буюу сүнс нь биенээсээ салж өөр ертөнцөд одох чадвартайд эртний хүмүүс итгэж байсанд оршино” хэмээн тайлбарлажээ.

Дом шившлэгийн шүтлэг: Маги гэдэг нь грекээр ид шид гэсэн үг. Дом шившлэгийн шүтлэг нь хүнийг ноёрхож байгаа гадны хүч нь, хүний ухамсарт нөлөөлөх байдлаар илэрдэг байна. Магийн төрөлд хүйсийн /хайр дурлалын/, хорлолын, цэрэг дайны, урьдчилан сэргийлэх, цаг уурын бусад зэргийн гэх мэтчилэн ангилна.

Цалиг шүтлэг: Цалиг шүтлэг нь амьгүй нэг эд юмыг ер бусын ид шидтэй хэмээн үзэж, түүнийгээ шүтэн бишрэхэд оршино. Фетишизм- францаар сахиус онго гэсэн утгатай үг. Ер бусын ид шидтэй ямар нэг эд юм эзэн хүнээ золгүй явдал, өвчин эмгэг зэргээс хамгаалж чадна хэмээн цалиг шүтлэг үздэг.

Сүлд шүтлэг: Тотемизм нь индианчуудын хэлээр ототем буюу “түүний овог” гэсэн утгатай үг. Тотемизм нь тодорхой нэг ургамал, амьтан, эсвэл бүр байгалийн үзэгдлийг өөрийн овогтойгоо цусан төрлийн холбоотой гэдэгт итгэх итгэл юм.

Энэ үед анимизм, тотемизм, маги зэрэг хүй нэгдлийн сүсэг бишрэлийн нэн эртний ойлголтууд ч бас хувирч өөрчлөгдсөн хэлбэрээр оршиж байв. Эд юмсыг ид шидтэй гэж үздэг сүсэг бишрэлийн анимизмын хэлбэрийг эрдэмтэд тайлбарлахдаа зориудаар эвдэж хугалж хийсэн гоёл чимэглэл, зэр зэвсэг зэргийг жишээ болгон авч үздэг байна. Янз бүрийн онго, зүүлтийг тотемизм ба магийн сүсэг бишрэлийн үлдэцтэй холбон үздэг юм. Овог ба аймгийнхныг ямар нэгэн амьтнаас гаралтай гэж үздэг тотемизмын ойлголт янз бүрийн амьтны дүрд тусгалаа олдог. Тийм ч учраас тэдгээр амьтдын дүрсээр зэр зэвсэг, гоёл чимэглэлээ чимж, тэрхүү зэвсэг нь дайн байлдаан, ан агнуурт аз авчирна гэж үздэг байжээ.

Урлаг: Монгол нутагт хүрэл, төмөр зэвсгийн эхэн үед сууж байсан аймгуудын урлаг, соёлын хөгжилд чимэглэх урлаг, сүрлэг баримал, хадны зураг гол байр суурийг эзэлдэг. Эдгээрийн гол шинж нь “амьтны загварт урлагийн” өвөрмөц дүрслэх хэлбэр юм. Амьтны загварт урлаг НТӨ ҮШ-Ш зууны үед Ази, Европын хээр талын бүсэд нутаглаж байсан овог аймгуудын дунд өргөн тархсан ба гарал үүсэл нь хүрэл зэвсгийн үед холбогдоно. Энэ аргын онцлог нь хэд хэдэн зүйлийн амьтдыг бүтнээр нь эсхүл биеийн зарим хэсгийг тогтсон нэг барилаар гол шинжийг тодруулан гаргаж бодит ба загварчлалын аль алиныг хослуулан амьтдын дүрийг бүтээдэгт оршино. Урлагийн гол дүр нь тухайн нутагт амьдардаг, амьдрал ахуйд чухал үүрэгтэй байсан буга, аргаль, янгир, зээр, гөрөөс, гахай, барс, хандгай, шувуу зэрэг зэрлэг амьтад, адуу, үхэр, тэмээ зэрэг мал байлаа. Амьтдын дүрийг чулуу, хүрэл, алт, яс, мод, шавраар бүтээдэг байв. Мөн алт, мөнгөнд үнэт чулуун шигтгээ суулган өнгө хорших арга Монгол нутагт хүрэл зэвсгийн үед үүссэнийг харуулсан жишээ олон бий.

ЭРТНИЙ НҮҮДЭЛЧИД

НТӨ ХХI зуунд эртний Хятадын Ся улс байгуулагдаж, дүрс үсэгтэй болсноор суурьшмал соёл иргэншлийн үндэс суурь тавигдсан юм. Энэ улс НТӨ ХҮI зууны үе хүртэл оршин тогтнож байсан өндөр соёл иргэншил, эзэрхэг төр засагтай байж, умардын Хяньюнь, Хүньюй зэрэг аймаг овгуудыг доромж үзэж, Хүн, Ху хэмээх нүүдэлчин овгуудын нэрийг ойролцоо дуудлага бүхий гүй (чөтгөр) хэмээх дүрс үсгээр тэмдэглэж, Монгол орныг нийтэд нь гүйфан буюу чөтгөрийн хязгаар хэмээх болжээ. Ся улсын дараа Шан-Инь (НТӨ ХVI-ХI зуун), Чжоу (НТӨ ХI-наас НТӨ 221 он) зэрэг Хятадын улсууд байгуулагдаж, түүх судартаа

өвөг монгол, түрэг, манж-тунгус угсааны нүүдэлчин аймаг овгуудын нэрийг Ху, Хүн зэргээр улам нарийсган тодотгож тэмдэглэх болсон байна. Ху нарыг дотор нь Сиху (баруун ху), Дунху (зүүн ху), Хүн нарыг Хүннү хэмээх зэргээр ялган нэрлэх болжээ. Сиху буюу Баруун Ху гэж баруун өмнө зүгийн өвөг монгол, түрэг, бас зарим тохиолдолд иран угсааны аймаг овгуудыг нэрлэдэг байжээ. Дунху хэмээх зүүн ху нарын бүрэлдэхүүнд дорнод монгол болон зарим манж-тунгус угсааны аймгуудыг ойлгодог байжээ. Ху, Хүн, Хүннү гэдэг нэрээр өвөг монгол угсааны гол аймгуудыг нэрлэдэг байв.

Эртний Хятадын дээрх төрт улсууд нүүдлийн соёлт Ху, Хүн нартай нэг биш удаа дайсагнаж, тэдгээр нүүдэлчдийн шийдэмгий зоримог эсэргүүцэл, тэмцэлтэй тулгарч байсан учир тэдний нэрийг адил дуудлагатай атлаа муу муухай утга бүхий дүрс үсгээр Гүй (чөтгөр), Ху (бүдүүлэг), Хүн буюу Сюн (хэрцгий) зэргээр тэмдэглэх болсон байна. Ингээд хятадаар Хүн=Сюн гэсэн утга дээр Нү буюу боол гэсэн үг залгаснаар Хүннү (хэрцгий боол) гэсэн нэр үүссэн байна. (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003, 147)

Хятад сурвалжид умардын нүүдэлчин аймгуудыг янз бүрийн нэрээр тэмдэглэдэг байсан ба хамгийн анх “Гуйфан” нэрээр дараа нь “Сюньюнь”, “Сяньюнь” гэх нэр гарч ирж, улмаар Жун, Ди хэмээх нэрээр тэмдэглэх нь түгээмэл байв. (Ред. Ж.Болдбаатар. 2011, 51)

Ди нар: Ди нарын нэрийг эртний хятадаар тэмдэглэхдээ гал, нохой гэсэн хоёр дүрс үсэг нийлүүлэн бичсэн байна. Ди нарын нэрийн зурлагад нохой дүрслэгдсэн нь монгол, түрэг, уйгарууд өөрсдийн өвөг дээдсийг чонын буюу чоно-нохойн гаралтай хэмээн үздэг байсантай холбоотой. Учир нь чоно, нохой хоёр эрт дээр үед бараг нэг утгатай байжээ. Ди зэрэг Монголжуу шар арьст овог аймгууд нь монгол, түрэг, манж-тунгус угсааны аймаг овгуудын өвөг дээдэс байсан ажээ. (н. Д.Цэвээндорж 2002, 145) Ди нар бүхэлдээ Монгол оронд оршин амьдарч байснаас өвөр монголд байсан нь Умард ди, Цагаан ди гэх зэргээр ялгарч, их элсэн говиос хойш, Ар монгол дахь хэсгийг Хятадаар “бэйди” (Умард ди) гэдэг байжээ. (Чаншоу 1962, 51) Хожуу үеийн Монголын түүхчид Умард ди нарыг монголчуудын өвөг дээдэс хэмээн үзэж, тэдний нэрийг Хятад сурвалжид тэмдэглэгдсэнчлэн бэйди хэмээн уйгаржин монгол бичгээр үлдээсэн нь уг бичгийн дуудлагын өвөрмөц онцлогоос болж бидэ, бэдэ, бэтэ хэмээн сунжирч янз бүрээр дуудагдах болсон ч үндсэндээ хэвээр хадгалагдан үлдсэн байна. (Сэцэн. 1961, 71-72)

Шинэ чулуун зэвсэг, ялангуяа хүрлийн үеийн Монгол орон, хожмын Ар, Өвөр, Баруун Монгол, Шинжаан Монгол, Буриад Монгол, Тувагийн нутагт бог малаас гадна бод мал, үхэр, адуу, тэмээ адгуулж нүүдлийн мал аж ахуйтан болсон ба Ди, Хяньюнь, Жүн, Гүй, Ху, Дунху, Сихү, Хүннү, Юэчжи, Динлин нарын зэрэг гол төлөв өвөг Монгол угсааны аймаг овгууд оршин амьдарч байжээ. Хяньюнь, Хянюй нарын нэрэнд мөн л нохой гэсэн үсэг орсон бөгөөд хяньюй нэрийн хоёр үеийн хоёуланд нь нохой гэсэн дүрс үсэг орсон байна.

Жүн нар: Жүн нар нь дотроо нохой жүн гэх зэрэг ялгаатай байсан бөгөөд жүн гэдэг нь дайчин цэрэг, зэвсэг гэсэн утгатай үг байв. Эртний хятадын хойд, зүүн хойд, баруун хойд болон баруун талаар, Хөх нуур орчим нутаглаж байсан жүн нар түвд-тангад угсааны овог аймгууд, баруун хойгуур нутаглаж байсан жүн нар нь иран, түрэг угсааны, зүүн хойгуурхи нь манж-тунгус угсаатай байжээ. Харин хятадын хойт талаар нутаглаж байсан жүн нар нь өвөг монгол угсааны овог аймгуудын өмнө хязгаар байсан бололтой.

Динлин нар: Динлин нар бол цагаан арьстан, европжуу хүмүүс ба гол төлөв ан гөрөө хийж Монгол-Тувагийн хилийн зааг, Монгол нутгийн баруун хойт хязгаарт оршин амьдарч байсан бололтой. Тэдний гарвал үүсэл, удам угсаа, хэл соёлын тухайд одоо хэр тодорхой зүйл алга байна.

Ийнхүү хятад сурвалжид янз бүрээр тэмдэглэгдсэн Төв азийн эртний нүүдэлчдээс тав зургаан том улс төрийн нэгдэл, бүлэглэл НТӨ VI зууны үеэс тодрон гарч аймгийн холбоо байгуулагдан энэ бүс нутагт ноёрхохын төлөө өрсөлдөж эхэлжээ. Эдгээр нь Хүннү, Дунху, Усунь, Динлин болон Юэчжийн аймгийн холбоод ажээ. (П.Дэлгэржаргал 2004, 47)

Монгол орон НТӨ VII зууны үеэс эхлэн төмөр боловсруулж багаж зэвсэг үйлдэх болсны үр дүнд НТӨ IV-III зууны үед Хүннүгийн морьт цэрэг аажмаар хүчирхэгжин, Хятадын умард хил хязгаарт нэн сүрхий аюул учруулах болжээ. Тиймээс Хүннүтэй хил нийлсэн Хятадын умард хэсгийн Янь, Цзинь, Цинь улсууд хойд хилийнхээ дагуу том хэмжээний шавар чулуун бэхлэлт хэрэм барьж, Хүннүгийн довтолгооноос сэргийлэх оролдлого хийж байжээ. Тухайн үед Хятад улс нэгдмэл хүчирхэг эзэнт улс болоогүй байснаас учир Хүннүгийн эсрэг түрэмгий бодлого явуулж чаддаггүй, Хүннү нар ч өөрийн төр улсгүй, сайндаа л үе үе цэрэг аймгийн холбоо болж, түр зуур нэгдэхээс хэтэрдэггүй байсан тул Хятадын нутагт уулгалан хэрэгцээт зүйлээ булаан авахаас өөр аюул учруулдаггүй байжээ. Хүннү нар зөвхөн Хятад төдийгүй Дунху, Юэчжи, Динлин зэрэг нүүдлийн малчин, анчин, гөрөөчин эргэн тойрны бусад аймагтай харилцаа холбоотой байсан нь мэдээж хэрэг юм. Гэвч НТӨ IV-III зууныг хүртэл тэд чухам яаж харилцаж байсан тухай түүх сударт тэмдэглэгдэн үлдсэн зүйл байхгүй байна.

НТӨ III зууны үеийн Хүннү, Сиху, Дунху зэрэг Төв Ази, Монгол орны нүүдлийн малчин аймаг овгуудын нийгэм нь төр ёс, бичиг үсэг бүхий нүүдэлчдийн өвөрмөц иргэншил үүсэн бүрэлдэх хандлагатай зохион байгуулалтанд шилжин байжээ.

Он цагийн дараалал

НТӨ II мянган жил: Зэсийг хорголжин тугалгатай хольж хайлсан нийлэг төмөрлөг хүрэл зэвсэг үйлдвэрлэлд өргөн нэвтэрч эхэлжээ.

НТӨ VII зуунаас Монгол нутагт оршин суугчид төмөр зэвсгийн түрүү үед шилжин оржээ. Төмрийн хүдрийг хайлуулах аргыг эзэмшснээр, төмрөөр хөдөлмөрийн багаж, байлдааны зэр зэвсэг үйлдэх болов. Нийгмийн бүтцийн шинэ хэлбэрүүд бүрэлдэж эхэлсэн.

НТӨ VII-III зууны үе: Нүүдлийн мал аж ахуй зонхилох болжээ.

НТӨ II мянган жилээс VII-III зуун: Буган чулуун хөшөөний дурсгалыг бүтээж байжээ.

НТӨ XII-III зуун: Дөрвөлжин булшны дурсгалыг үлдээгчид Монгол нутгийн төв, зүүн хэсэгт нутаглаж байжээ.

НТӨ II мянган жилээс НТӨ I мянган жилийн эхэн үе: Хиргисүүрийн дурсгалыг үлдээгчид Монголын төв, баруун хэсэгт нутаглаж байжээ.

НТӨ VII-III зуун: Хүрэл ба төмөр зэвсгийн түрүү үеийн дурсгал болох Чандмань уулын булшыг үлдээгчид Монгол орны баруун хойд хэсэгт суурьшиж байжээ.

НТӨ IV-III зуун: Монгол нутагт хүннү, дунху, нарын аймгийн холбоо байгуулагджээ.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн асуудлууд

1. Хүрэл зэвсгийн үндсэн соёл болох дөрвөлжин булш, хиргисүүрийн тархац, бүтэц зохион байгуулалт, оршуулгын зан үйлийн ялгаа, онцлог
2. Тэдгээрийн угсаа гарвалын тухайд ярилцах
3. Хүннүгээс өмнөх нүүдэлчин аймгуудын тухайд тэмдэглэсэн Хятад түүх бичлэгийн талаар ярилцах
- 4.

Унших номын нэрс

1. Д.Цэвээндорж “Монгол оронд төмөрлөг боловсруулж эхэлсэн тухай асуудалд” ДДС. 1989.
  2. Д.Цэвээндорж, Д.Баяр, Я.Цэрэндагва “Монголын археологи”. УБ. 2002.
- Э.А.Новгородова. Древняя Монголия. М.,1989. стр.
3. Д. Цэвээндорж, Монголын хүй нэгдлийн урлагийн дурсгал, УБ., 1983.
- Ц.Төрбат, Ж.Баярсайхан, Д.Батсүх, Н.Баярхүү “Жаргалантын амны буган хөшөөд”. УБ.,2011.